

MUSLIMANI U SMEDEREVSKOM SANDŽAKU: PROGONI I PRIBJEŽIŠTA (1804.-1862.)

Safet BANDŽOVIĆ

314.745.3:94(497.6=163.4*3)1804/1862”

SAŽETAK: Muslimansko stanovništvo u Smederevskom sandžaku je još od kraja XVII stoljeća bilo izloženo učestalim stradanjima, nezaštićenosti, izbjeglištvu, pauperizaciji, epidemijama i nizu drugih egzistencijalnih iskušenja. Nema mnogo naučnih radova o gubicima i traumatičnim iskustvima ove nekada brojne zajednice u dugotrajnoj borbi za opstanak. Prešutkivanje tih udesa jednako je samoj toj tragediji. Tokom prvih šest decenija XIX stoljeća, djelovanjem više unutrašnjih i vanjskih vojno-političkih faktora, kao i pod raznim oblicima prisile, doći će, u nekoliko navrata, do masovnog pokretanja i iseljavanja muslimana iz ovog sandžaka u različitim pravcima unutar osmanske države, pa znatnim dijelom i u Bosanski ejalet. Veliki muhadžirski pokret nastao je po izbijanju srpske pobune 1804. i opšteg progona muslimana. Slamanjem te pobune 1813. dio njih vratiće se u opustošene domove. Proces izgradnje srpske državnosti na prostoru Smederevskog sandžaka dovela će do dalje marginalizacije i nestajanja preostalih muslimana, prisiljavanja pritom da se bez, ili uz male nadoknade, odreknu svojih posjeda i, uz saglasnost centralnih osmanskih vlasti, bespogovorno isele. Novi muhadžirski pokret obuhvatiće 1830.-1834. seosko, a idući i završni 1862. - gradsko stanovništvo. Djelimično su pošteđeni samo muslimani – Romi. Naselja koja su ostala iza prognanih muslimana biće izložena uništavanju kulturno-historijskih tragova njihovog višestoljetnog postojanja i dokaza da su tu oni nekada činili većinu stanovništva. Deosmanizacijske procese kao i sve prelomne događaje u prošlosti Balkana treba multiperspektivno sagledavati sa pozicija svih njegovih naroda.

Ključne riječi: Smederevski sandžak, muslimani, progoni, muhadžiri, deosmanizacija

Migracije imaju značajne posljedice za razvoj naroda odakle se pokreću, kao i područja destinacije. Kada bi se prošlost Balkana promatrala iz perspektive historije raznovrsnih seoba, stekla bi se znatno realnija slika od one koje pružaju izobličene i ekstremno konstruirane nacionalne historije.¹ Unutar njegove slojevite historijsko-demografske problematike značajno mjesto predstavljaju migraciona kretanja muslimanskog stanovništva koja, kao pojavu dugog

trajanja, treba promatrati u široj regionalnoj perspektivi. Od “Velikog bečkog rata” (1683.-1699.) nastalo je vrijeme opštih progona “muslimanskog stanovništva sa balkanskih prostora a da se za to nisu birala sredstva”. Barjak borbe hrišćanske Evrope protiv Osmanskog carstva prelazio je sa jedne države na drugu, u skladu sa ishodom brojnih ratova

i savezima koji su pravljani među hrišćanskim zemljama.² Muslimani su stekli strašna iskustva: bukvalno ih je nestajalo dokle god je dopirala bilo koja hrišćanska država. Stav prema kojem su muslimani stranci na evropskom prostoru dio je mentaliteta historijski poznatog pod imenom “Istočno pitanje”, koje je u Evropi živjelo od posljednjih decenija XVII

¹ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, Beograd 2008, 54.

² Ž. Obradović, *Manjine na Balkanu*,

Beograd 2002, 98; M. Mazower, *Balkan: Kratka povijest*, Zagreb 2003, 125.

stoljeća do 1923. godine, kada su muslimani masovno i nasilno protjerivani iz dijelova Evrope izuzetih od osmanske uprave. Iz te perspektive, muslimani su, bez obzira na njihovu etničku pripadnosti, smatrani "strancima" od kojih je trebalo "očistiti" evropsku teritoriju."Imaginarni Turčin" je ključni "evropski Drugi".³ Nazivanje svih muslimana "Turcima" nije bila posljedica neinformiranosti, već usađenog preubjeđenja i sasvim određenog stava. Semantički sadržaj izraza "Turčin" artikuliran je momentom religioznosti a ne momentom etničke identifikacije.⁴ "Svetska nauka" je, po sudu nekih historičara, "odavno zauzela stanovište" da je do progona muslimana, sa evropskog teritorija u svim ratovima koje je Osmansko carstvo do 1878. gubilo, dolazilo zbog nepostojanja bilo kakve odredbe u međunarodnom pravu da se "muslimanska manjina u oslobođenom teritoriju" mora zaštititi.⁵ Mnogi od "izvršilaca"

procjene stanovništva "osmanske Evrope" bili su inficirani rasizmom. Evropske statistike o stanovništvu "osmanske Evrope" su bezvrijedne kao procjena ukupnog broja stanovnika. Zapadni pisci nisu konzultirali primarne izvore populacione statistike tog prostora - osmansku državnu statistiku, ne uvažavajući činjenicu da samo oni koji broje stanovništvo mogu stvarno znati i njegov broj. Osmanski organi su bili jedini koji su brojali stanovništvo Carstva, pa su samo oni mogli dati tačne podatke.⁶

Jednu od značajnih dionica osmanske i balkanske historije predstavljaju, izazvani djelovanjem niza faktora i pod raznim oblicima prisile, muhadžirski pokreti iz Smederevskog sandžaka, započeti krajem XVII i okončani šezdesetih godina XIX stoljeća nestajanjem muslimana sa tog prostora. Oni su se nalazili u nepovoljnom materijalnom položaju zbog svega što su pretrpjeli od kraja

XVII stoljeća, a pogotovo u doba Karađorđevog ustanka. U tom periodu morali su nekoliko puta napuštati svoje domove. Prisilna raseljavanja lišavala su ih materijalne i životne sigurnosti, dovodeći ih u stanje neizvjesnosti i potištenosti.⁷ Progona započeti 1737.-1738. nakon austro-osmanskih ratova, nastavljeni su i tokom XIX stoljeća.⁸ Ratovi, bune, kuge i opšte propadanje sabijali su preostale muslimane u gradove.⁹ Ovo stanovništvo je dijelom obnavljano dolaskom iz raznih mjesta Bosne i Rumelije.

Jezero muslimanskog stanovništva u Smederevskom sandžaku formiralo se kroz dugotrajan proces primanja islama lokalnog slavenskog življa, doseljavanjem sa istoka, nastanjivanjem i asimilacijom grupa i pojedinaca neslavenskog porijekla. "Turci" po gradovima bili su većinom muslimani južnoslavenskog porijekla, uz mali broj Osmanlija, Pomaka i islamiziranih Levantinaca i Albanaca.¹⁰

³ S. Bakr-F. Karčić, *Zapad i muslimanski svijet: uzajamne predodžbe*, "Muallim", br. 36, Sarajevo 29. decembar 2008, 39. Još prije Frojda, navodi D. Bjelić, njemačka i austrijska psihologija smatrali su istok Evrope patogenom teritorijom. Slaveni, Jevreji i Turci, su, po toj "nauci, naklonjeni mentalnim poremećajima, jer žive na istoku, a žive tamo jer su patogeni - prema: R. Selimović, *Da li je Balkan podsvest Evrope*, "Politika", Beograd 10. mart 2012.

⁴ Upor. D. Tanasković, "Srbi turskog zagona" ili "Turci srpskog jezika", u: *Serbia i komentari*, Beograd 1991, 215; N. Filipović, *O problemima društvenog i etničkog razvitka u doba osmanske vlasti*, diskusija: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 278; J. Ignjatović, *Memoari: Rapsodije iz prošlog srpskog života*, Beograd 1966, 42-43; T. P. Vukanović, *Etnogeneza Južnih Slovena*, Vranjski glasnik, knj. X, Vranje 1974, 305; Đ. Magarašević, *Putovanje po Srbiji 1827. godine*, reprint iz 1882., Beograd 1983.

⁵ M. Ekmečić, *Opažanje o Srbima u turskom časopisu "Perceptions" za februar 2000.*, Radovi, br. 3, Banjaluka 2000, 181. Bečki kongres 1815. je, po njegovom sudu, to pravdao "privodom islamskih ratova" koji se po raznim odredbama ne završavaju mirom, nego samo primirjem. Svi zarobljenici, ukoliko kao muslimani žele ostati

na "oslobođenoj strani" moraju promijeniti vjeru, kao i hrišćani na "turskoj strani". Po "tradiciji koju je prekinuo tek Berlinški kongres" - piše ovaj historičar, "kad sultan gubi delove evropskog zemljišta, muslimanska manjina se međunarodno-pravno ne priznaje" - prema: M. Ekmečić, *Srpski narod u borbi za nezavisnu državu*, "NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

⁶ J. McCarthy, *Stanovništvo osmanlijske Evrope prije i poslije pada Carstva (I)*, Glasnik, Rijaset IZ u BiH, br. 7-8, Sarajevo 1999, 745. M. Ekmečić piše da u naučnim analizama brojevi imaju čarobnu moć, "iako od njih ništa nije nepouzdanije, ako se upotrebljavaju s predumišljajem. U jugoslovenskom slučaju, gde je cela kultura otrovana nacionalizmom, statističko dokazivanje prošlosti je postalo neubedljivo, tim više što za razdoblja za koja nisu ostavljeni popisi stanovništva sama istoriografija, a naročito istorijska demografija, može praviti radikalno suprotne proračune... Procene broja naroda u beogradskom pašaluku, pre revolucije 1804, pokazuju razlike između 200.000 i 800.000 ljudi" - prema: M. Ekmečić, *Apologija istorijske demografije*, u: *Migracije i Bosna i Hercegovina*, Sarajevo 1990, 11-16.

⁷ Upor. S. Bašagić-Redžepasić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463. - 1850.)*, Sarajevo 1900, fototipско izdanje Istanbul 1994, 119-125;

R. Tričković, *Beograd pod turskom vlašću 1521-1804*, Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd 1992, 127; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, Beograd 1979, 59.

⁸ M. Hadžijahić, *Turska komponenta u etnogenezi Bosanskih muslimana*, Pregled, br. 11-12, Sarajevo 1966, 491; opšir. S. Bandžović, *Bošnjaci i balkanski muhadžirski pokreti*, Godišnjak, BZK "Preporod", Sarajevo 2006, 322-343.

⁹ Upor. D. S. Čohadžić, *Rasid beja Istorija čudnovatih događaja u Beogradu i Srbiji*, I, Spomenik SKA, XXIII, Beograd 1894, 36-39; V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, Istorijski glasnik, br. 2, Beograd 1955, 79; opšir. S. Bandžović, *Popullata myslimane e pashallëkut të Beogradit në kohën e Karagjorgjit dhe Milosh Obrenoviqit*, Drita e Jetës, Reviste për filozofi, religjion, shkencë dhe kulturë, Numër 1-2, Gjilan 2007, 286-306.

¹⁰ V. Stojančević, *Milosh Obrenović i njegovo doba*, Beograd 1966, 380; upor. B. Drobnjaković, *Stanovništvo Srbije za vreme prvog srpskog ustanka*, u: *Geografski lik Srbije u doba prvog srpskog ustanka*, Srpsko geografsko društvo, knj. 32, Beograd 1954, 36-51; V. Stojančević, *Tursko stanovništvo u Srbiji pred Prvi srpski ustanak*, Zbornik Matice srpske za društvene nauke, br. 13-14, Novi Sad 1956, 128-129.

Muslimani, među kojima je bilo malo etničkih Turaka, koje su nazivali “Turkušama” (“tursko čeljade”), “Gangrcima” ili “Mandžukama”, početkom XIX stoljeća činili su većinsko stanovništvo u gradovima ovog sandžaka, odnosno, u “Beogradskom pašaluku” kako je netačno nazivan.¹¹ Među tim stanovništvom bilo je dosta i muslimana pristiglih iz Bosne nakon Beogradskog mira 1739. i potom izvršenih reformi u ovom sandžaku kojim su zemljišni odnosi izgubili raniji značaj. Nakon austro-osmanskog rata (“Dubički rat” 1788.-1791.), okončanog Svištovskim mirom 1791. i korekcijom granica na štetu Bosanskog ejaleta, doći će do novog doseljavanja dijela muslimana iz izgubljenih bosanskih krajeva.¹² Beograd, Smederevo, Šabac i Užice bili su centri života muslimana u Smederevskom sandžaku koji je imao na 12 nahija: Beogradsku, Valjevsku, Jagodinsku, Kragujevačku, Požarevačku, Požešku, Rudničku, Smederevsku, Sokolsku, Užičku, Čuprijsku i Šabačku. U njima je

krajem XVIII stoljeća, zajedno sa žiteljima utvrđenog Sokola, u dvadesetak naselja Sokolske nahije i u palankama Podrinja, Kolubare i Šumadije živio pretežan broj muslimana pod upravom paše u Beogradu.¹³ U dvanaest nahijskih središta - naselja varoškog tipa, i u deset varošica i palanki (Bagrdan, Batočina, Palanka, Kolari, Grocka, Trstenik, Karanovac, Čačak, Palež, Boleč, zatim u Ramu, Golupcu, Gradištu, Dobri i Poreču), razvijali su se mali trgovačko-zanatlijski trgovi. Smederevski sandžak je slovio kao veliko tržište stoke za cijeli prostor od Podunavlja do Jadranskog mora.¹⁴ Srbi po gradovima mahom su bili trgovci (dućandžije), zanatlije (većinom jekmegdžije, kujundžije, terzije, tufekdžije). Beogradske erlije - “Turci-građani” bili su puni takta, predusretljivosti i poštovali su svakog, da bi i drugi njih poštovali: “Trebalo je videti njihovu decu, kako mirno iz škole idu bez džake i larme. Turci su po svim malama imali svoje “džanbase” duše popečitelje. Oni su pazili na vladanje sve turske dece,

đaka i šegrtu”. Trgovci su išli na ručak ostavljajući dućane otvorenim. U vremenima opšte nesigurnosti gradski ljudi su se međusobno znali pomagati i čuvati.¹⁵ Gradski živalj je, osim “iskvarenog srpskog i grčkog, znao i turski jezik”, što je bilo normalna pojava u takvim sredinama gdje su se ljudi slično odijevali i živjeli po istočnjačkim običajima. Jedna petina srpskog jezika je tada istočnjačkog, turskog porijekla. Srbi su mahom živjeli po selima.¹⁶ Sa podozrenjem su gledali na gradske saplemenike – “varošlje”, zazirući od gradova kao centara drugačijeg načina života i kulture.¹⁷ To će dovesti do eklatantnih primjera sukoba sela i grada.

Sticanje srpske državnosti bilo je u neposrednoj vezi sa borbom protiv Osmanlija i muslimana koja je imala i obilježje vjerskog rata. Religijska pitanja su u biti i politička. Potiskivanje muslimana pratio je san o obnovi srednjeg vijeka.¹⁸ U srpskim pobunama najmanje se pazilo na domaće muslimansko stanovništvo. Ono je, nalazeći se u egzistencijalnoj

¹¹ “Beogradski pašaluk” se ne spominje u osmanskim izvorima. Postojao je Smederevski sandžak u kojem se nalazio i Beograd. Upravnik ovog sandžaka imao je titulu paše i stolovao je u Beogradu. Udomaćen u narodnom govoru “Beogradski pašaluk” prihvaćen je i u zvaničnoj prepisci Habsburškog carstva. Vremenom je, iako netačan, iz lokalnih pisanih spomenika prešao u historiografsku literaturu i publicistiku – vidi: H. Šabanović, *Da li je postojao Beogradski pašaluk?*, Istorijski glasnik, br. 1-2, Beograd 1954, 204.

¹² Opšir. vidi: M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, diskusija u: *Problemi etničkog razvitka u Bosni i Hercegovini*, Prilozi, XI-XII, br. 11-12, Sarajevo 1975-1976, 296; također vidi: G. Šljivo, *Prvi pokušaj bosanskih krajišnika da vrate Cetinograd u sastav Bosanskog vilajeta* (26. april 1809. - 14. maj 1810.), Prilozi, br. 31, Sarajevo 2002, 111-114.

¹³ Muslimani su, pisao je prota Matija Nenadović, najviše “varošani među kojima ima i težaka. Uz ovijeh uz njih idu zanatlije i trgovci, po tome age i begovi; tako među njima ima “više klasa” naroda”.

¹⁴ V. Stojančević, *Iz srpske nacionalne prošlosti*, Beograd 1998, 51-52, 63; M.

Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, Beograd 2008, 158.

¹⁵ Upor. S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*, Sarajevo 1900, fototipско izdanje Istanbul 1994, 119-125; R. Tričković, *Beograd pod turskom vlašću 1521-1804*, Zbornik za orijentalne studije, br. 1, Beograd 1992, 127; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, Beograd 1979, 59.

¹⁶ Upor. M. S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, Beograd 1930, 48; M. Teodosijević, *Poznavaoči turskog jezika kod Srba*, Orijentalistika, Filološki fakultet, Beograd 1997, 53; J. Cvijić, *Jedinstvo i psihički tipovi dinarskih Južnih Slovena*, Beograd 1999, 65. Neki muslimani, poput bogatog Rustem-bega Hadži-Ridžalovića, bili su pokrovitelji srpskih trgovaca. Trgovačke firme su najčešće imale po tri kompanjona: “jedan Srbin, drugi Turčin, treći Jevrejin. To su bili početni znaci kosmopolitizma” – vidi: B. Bogdanović, *Glib i krv*, Beograd 2001, 172.

¹⁷ Najvažnije institucije srpskog naroda pod osmanskom upravom, od porodične zadruge do institucije knežine potiču iz srednjovjekovne Srbije. Osmanlije su te

oblike samouprave preuzele dijelom iz *Dušanovog zakonika* i bile su najizrazitije obilježje srpske historije u osmanskom periodu. Glavna tekovina tih institucija jeste samouprava društva i patrijahalna demokratija, što čini osnovu “srpske patrijahalne civilizacije” – vidi: Čemu nas uče iz istorije, Kragujevac 2006, 22.

¹⁷ S. Branković, *Nezavisnost slobodoljubivih*, Beograd 1998, 20; M. Ekmečić, *Istorijaska opomena*, Književnost, br. 10, Beograd 2000, 1229. Vuk Karadžić je pisao o prilikama u ovom sandžaku krajem XVIII stoljeća: “Svuda Turci žive samo po gradovima i po varošima i palankama, a Srbi samo po selima... narod srpski nema drugih ljudi osim seljaka. Ono malo Srba što živi po varošima, kao trgovci i majstori zovu se varošlje; i budući da se turski nose i po turskom običaju žive... oni ne samo što se ne broje među narod srpski, nego ih još narod i prezire”; opšir. D. Pantelić, *Beogradski pašaluk pred prvi srpski ustanak 1794-1804*, Beograd 1949.

¹⁸ Upor. R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, II, Novi Sad 2001, 367-368; A. Sućeska, *Bošnjaci u osmanskoj državi*, Sarajevo 1995, 45; S. Čirković, *Rabotnici, vojnici, duhovnici: društva srednjovjekovnog Balkana*, Beograd 1997, 184.

opasnosti, po slabo zaštićenim naseljima, učestvovalo u njihovom suzbijanju. Pred izbijanje pobune 1804. u Smederevskom sandžaku, po nekim navodima, živjelo je oko 60.000 "Turaka".¹⁹ Početkom XIX stoljeća srpski seljaci su krenuli na gradove jer su oni za njih bili oličenje strane uprave i kulture.²⁰ Brojni ustanici su, na početku, u mnogim pojavama imitirali "Turke", koji su imali veće i ljepše kuće, konje, bolja odijela.²¹ Iako će srpski historičari 1804. godinu tretirati kao početak stvaranja svoje moderne nacionalne države, ona je to postala po posljedicama, ali to svakako nije bio i početni cilj bune na dahije.²² U početku pobune na strani ustanika imalo je i domaćih muslimana, među kojima je bio najpoznatiji Deli-Ahmed. Raspirivanje sukoba i odnos Srba prema muslimanima u cjelini, uticali su da oni ubrzo nestanu iz ustaničkih redova.²³ Prve vijesti o pobuni Srba u Smederevskom sandžaku nisu u Bosanskom ejaletu izazvali veće uzbuđenje. Neki

bošnjački prvaci su, u početku, sa simpatijama pratili, pa i pomagali borbu Srba protiv dahija, ometajući nastojanja dahijskih prijatelja da im iz Bosne pošalju pomoć. Ustanici su u početku pazili da ne izazovu Bošnjake iako su pravili tajne dogovore i planove o zajedničkom ustanku sa Srbima u Bosni, s ciljem da se dva ustanička pokreta "sastanu u Sarajevu".²⁴ Pobuna je početno imala karakter borbe protiv ozloglašanih dahija. Tako su bar uvjerali ustanici Portu i osmanske zvaničnike. Bećir-paša, izaslanik Porte, došavši iz Bosne u Beograd da izvidi stanje, s pažnjom je dočekan od ustanika. Kad su, po njegovoj naredbi, ubijena u avgustu 1804. godine četvorica glavnih dahija (Aganlija, Kučuk-Alija, Mula- Jusuf i Fočić Mehmed-aga), smatrao je da su time Srbi dobili zadovoljenje svojih zahtjeve. Izenadio se kada je čuo da oni neće da polože oružje, sve dok Porta ne pristane na sporazum sa njima, koji će garantirati jedna strana sila. Tada je paši,

kao i Porti, postalo jasno da ustanak poprma šire razmjere.²⁵ Ideju o opštem ratu protiv osmanske vlasti propagirali su posebno Srbi pristigli iz Austrije, ukazujući da se pritom treba osloniti na Rusiju.²⁶

Vuk Karadžić u zapisu *Prva godina srpskog vojevanja na dahije*, navodi da su Srbi "sad ostrvivši se tako srećno na Tursku krv i namamivši na pljačku i poznavši sladost slobode, i prosti je narod izgubio volju, a kamo li poglavice, opet postati raja Turska". Karadžić koji je "ubistvom nekoliko muslimana postao legendarna ličnost u očima šumadijske raje", imao je radikaln stav prema "poturicama i kolebljivcima": "Ko god od Srba s nama u slogu ne krene onakove silom terati, a protivnike u takvom slučaju kao i Turke biti". Po Vukovom kazivanju, oni Srbi koji su se pobunili onda su stali "nagoniti i one ljude koji ne bi čeli da ustaju s njima i stanu im kuće paliti, i biti ih i goniti kao i Turke".²⁷ Ustanici su do izvjesne mjere bili pagani, arhaični ljudi, što

¹⁹ T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji u doba Prvog srpskog ustanka 1804-1813. godine* (dalje: *Naselja u Srbiji*), Vranjski glasnik, knj. XI, Vranje 1975, 11. Dr. Milorad Ekmečić iznosi kako je "srpska revolucija" u tom "pašaluku" uspjela jer "nije imala muslimanskog stanovništva. Austrijska vojska i međunarodno pravo ih je ranije više puta odstranilo. Smatra se da je u Srbiji u vreme izbijanja Revolucije 1804. bilo samo 40.000 muslimana, koncentrisanih u gradovima, a većim delom u Beogradu" – prema: M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, 103.

²⁰ I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Dorđevića*, Glasnik Etnografskog instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 25. Ž. Pavlović navodi: "U selu Krčmar, na domaku Divčibara, doskora je postojao trag poslednjih zemunica, u kojima su seljaci u tim krajevima živeli do pred kraj XIX, do početka XX veka. Prve kuće koje su sazidane nad zemljom jesu turske kuće, koje mi sada s ponosom krštavamo moravskim stilom" – prema: *Doba razuma*, knj. 2, Beograd 1998, 292. U radu *Živeti pod Paleolozima: palate i daščare* (1988) dr. Ivan Đurić navodi da "srpska patrijalna svest turskog doba... nije mogla sebi racionalno da približi grad kakav je bio osmanski Carigrad.

Nije mogla, pošto ga nije imala u sopstvenom iskustvu... I, sve dok ta iskustva nije stekao u užem zavičaju, čovek nepostojeće Evrope gledao je na Carigrad kao na pojavu izvan i iznad ustaljenog reda stvari, ujedno blisku i daleku, željenu i mrsku, a svakako mitsku".

²¹ Rebeca West ističe da su ustanici imali običaj da "podržavaju turske paše, da se oblače u svilu, nose pozlaćenu ratnu opremu i ukrašeno oružje, i da uređuju kuće po ugledu na Turke" – vidi: R. West, *Crno jagnje i sivi soko*, Beograd-Sarajevo 1989, 224. Radoš Ljušić piše da stoga nimalo nije čudno "što su ustanici, prvih ustaničkih dana 1804. godine, skidali sa živih i mrtvih Turaka odela i oblačili ih. U odelu gospodara činilo im se da su važniji i značajniji... Ovo se može objasniti težnjom ustanika da dosegnu tursko gospodstvo" – nav. prema: R. Ljušić, *Tursko nasleđe u Kneževini i Kraljevini Srbiji*, u: *Islam, Balkan i velike sile (XIV-XX vek)*, Beograd 1997, 282-283.

²² D. Perović, *Osnovni ciljevi prvog srpskog ustanka*, Istorijski časopis, knj. 23, Beograd 1976, 51-60; A. Đilas, *Raspad i nada*, Beograd 1995, 149; H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 74-75.

²³ V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 53.

²⁴ Upor. V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak*

i bosanski Srbi, Beograd 1939, 30-31; D. Bataković, *Etnički i nacionalni identiteti u Bosni i Hercegovini (XIX-XX vek)*. *Jezičnik, vera, identitet*, u: *Dijalog povjesničara-istoričara*, 3, Zagreb 2001, 70. Među ustaničkim vođama u Smederevskom sandžaku oko četvrtina njih je bila porijeklom, u prvom ili drugom koljenu, ili je bila rođena u Bosanskom ejaletu.

²⁵ V. Čorović, *O Karađorđu Petroviću*, "NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004. V. Vinaver će napisati da je "srpska revolucija" lokalne muslimane "morala uništiti kao sastavni deo eksploatorskog sistema protiv koga se i podigla" – prema: V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 79.

²⁶ S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, Zagreb 1926, 322. I prota Matija Nenadović "savjetovao" je srpske vođe: "Načinimo prošenija kako smo umeli, popišemo od svake nahije gde god ima kakvih zidina, razvalina ili gomila kamenja od crkve i manastira, i kažemo da su to sve Turci sad porazgoravali da bi s otim Rusa na veći gnev podigli i razalili da za tolike crkve osvetu učini".

²⁷ Prema: *100 najznamenitijih Srba*, Beograd-Novi Sad 1993, 132; D. Vilson, *Život i vreme Vuka Stefanovića Karadžića 1787-1864*, Beograd 1994, 44, nap. 12.

je uticalo na tok zbivanja i eskalaciju nasilja. Karađorđe je bio nagao, prijek, hirovit i surov čovjek. To pokazuju i neka njegova nasilnička djela (ubistvo oca, brata, istaknutih ustanika, knezova).²⁸ Od 25.000 ljudi, koliko ih je bilo u njegovoj vojsci, tek je jedan znao pisati, a nije bilo nijednoga ko je znao čitati.²⁹ U ime slobode, koju su simbolično predstavljali krst i krstaš barjak, oni ubijaju, kolju, skidaju skalpove, pale džamije i gradove. Prema krstu na zastavi ustanika bio je to vjerski rat, rat krsta protiv polumjeseca kao simbola osmanske države. Krstoliki idol srpskog boga rata postao je i znak vjerske diferencijacije između paganziranih hrišćana i muslimana.³⁰ Ko bi povjerovao, piše dr. Radoš Ljušić, da su Srbi iz tog doba “bili visoko moralni ljudi, ljuto bi se prevario”.³¹

Muslimanska sela u “zapadnoj Srbiji”: Aluga, Bačevci, Besarovina, Bulje, Bučje, Bučinje, Vabljak, Veleš,

Velika Rijeka, Vrnčić, Gaočić, Dona, Drličice, Duboko, Zakućani, Petrac, Peći, Plijeskovo, Postanje, Požanj, Sakar, Triješnica, Uzavnica i Šipari su 1804. raseljena.³² Srbi su 1804. zauzeli Valjevo, zapalili ga i ono je tada “opustjelo”. Slična sudbina zadesila je i Jagodinu, Loznicu, Krupanj. Muslimani u Kladovu su prisiljeni da predaju i napuste grad. Muslimani iz Loznice izbjegli su u Bosnu. U Smederevu je ostalo malo muslimana, mahom siromašnih ribara. Planuli su i Trstenik, Topola, Šabac, Čuprija. Sličnu sudbinu imali su, djelimično ili u cjelini, Beograd, Požarevac, Rudnik, Užice, Karanovac, Šabac i druga mjesta.³³ U ispražnjena gradska naselja doseljava se pravoslavno stanovništvo. Karađorđe ga dovodi i iz sukobom zahvaćenih krajeva “da bi tamo očistio liniju ratnim svojim operacijama, a ovde da zauzmu puste zemlje koje su ostale iza Turaka”.³⁴

Dio muslimana iz Užica, Karanovca i Požege već 1804. sklonio se u Bosnu. Sa muhadžirima, u nju su pristizale vijesti da srpski ustanici masovno ubijaju muslimane “ne obzirujući se ni na pol ni na godine”.³⁵ Srbi su 1805. protjerali iz Karanovca (današnjeg Kraljeva) oko 3.000 muslimana. Oni su mahom otišli ka Nišu i Novom Pazaru, “vukući sa sobom svu svoju pokretnu imovinu”.³⁶ Napad ustanika na Karanovac, Soko i Užice u proljeće 1805. primorao je muslimane u Bosni da se upute na Drinu. Kada se pobuna protiv dahija pretvorila u ustanak protiv sultana, nestale su prijateljske veze pograničnih osmanskih zapovjednika sa ustanicima. Srbi su 1806. zauzeli i popalili Priboj, Kratovo i Rudo. Preživjeli muslimani su izbjegli u sigurnije bosanske krajeve: “Žene i nedužna malodobna djeca po velikoj zimi, goli i bos, plačući i suze prolijevajući ovamo u varošice

²⁸ Ž. Trebješanin, *Autokrata u vremenu bune*, “Politika”, Beograd 14. februar 2004.

²⁹ S. Nikašinić, *Vlast nepismena, knez bez kreveta*, “Danas”, Beograd 24. avgust 1998; L. Perović, *Između patrijarhalnosti i modernosti*, “Danas”, Beograd 10-11. jun 2000.

³⁰ M. Popović, *Vidovdan i časni krst*, Beograd 1998, 153-155. Svetozar Marković piše: “Srpski narod je išao prosto da istrebi Turke. To se pokazalo docnije u srpskim ustancima, gde su Srbi ubijali Turke koji su im se na veru predali. Spram Turaka Srbi su imali osobite pojmove o pravu i moralu... Krađu, otimanje i ubistvo, samo kad se učini spram Turcima, u mirno vreme kao i u ratu, smatrali su kao moralna dela” - prema: S. Marković, *Srbija na istoku*, Beograd 1946, 40.

³¹ R. Ljušić, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, Niš 2000, 13. Prota Matija Nenadović je, uz Karađorđa, bio jedan od vođa ustanka. U njegovim “Memoarima” nalaze se imena mnogih sveštenika - vojnih starješina tokom bune: “Znali su oni da to ne liči, ali - kada progovori oružje, začute zakoni” - objašnjavajuće docnije neka crkvena glasila. Sa sabljom u ruci imali su manje obzira i milosti, čak i od onih koji su, poput Karađorđa, bili poznati po surovosti i nezgodnom karakteru - vidi: M. Tomanić, *Srpska crkva u ratu i ratovi u njoj*, Beograd 2001, 206-207.

³² T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 23; V. Stojančević, *Šest pripojenih nahija knez-Miloševe Srbije*, Istorijski glasnik, br. 3, Beograd 1959, 100-103; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Smederevskog sandžaka u Bosanski ejalet (1804.-1813.)*, Mak, br. 34-35, Novi Pazar 2003, 94-104.

³³ Prota Matija Nenadović opisuje spajivanje Užica 1805. godine: “Ko nije poginuo ili ranjen, ili ne trči unutra da pali i pljačka, no stoji na brdu, kao ja na brdu kod topova, vrlo mu je lepo bilo gledati. Božije čudo, kako sva varoš u jedan put plamti. Vetra ni najmanje nema da duva, no iz dolje digao se plamen u vedro nebo, i kad visoko dim kao debeo stolp izađe, onda se raširi oblak od dima na podbije ambrele, i ozgo lad načini - to je bilo licem na sv. proroka Iliju, 20 dne julija 1805; taj je boj trajao noćom, i od jutra do četiri sata posle podne; - da u Užicu ni jedne kuće ili zgrade nisi imao videti. (Kažu da je bilo kuća 500 turskih). Samo se vidi što nije moglo u grad stati, jerbo je grad malen: - prenulo oko grada žensko i muško kao roj za granu. Čuješ samo jauk žena bula i pisku dece” - cit. prema: M. Nenadović, *Memoari*, Beograd 1980, 233-234.

³⁴ Upor. T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 112-124; R. Nikolić, *Okolina Beograda*, Srpski etnografski zbornik, knj. V, *Naselja*, knj. 2, Beograd 1903, 954; P.

Vlahović, *Selo u Srbiji u XIX veku*, Glasnik Etnografskog instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 285-286.

³⁵ Upor. V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 57; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, Banjaluka 1982, 246. Dr. M. Ekmečić piše da su ustanici u osvojenim gradovima (Rudnik, Valjevo, Šabac, Požarevac, Smederevo) gonili janjičare, a ostavljali muslimane - zanatlije i trgovce “u kojima se vidi prijatelj i saveznik. S vremenom će se i to promeniti, pa će muslimansko stanovništvo nestati iz Srbije” - prema: *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 212. U drugom radu, on, pozivajući se na istraživanja Vuka Vinavera, piše da su 1805. ustanici navodno pokušali da muslimane u Srbiji zadrže, pa su im garantovali srpsko građanstvo, ali da je nakon toga došlo do potpunog raskida i seobe muslimana - vidi: M. Ekmečić, *Internacionalni i interkontinentalni migracioni pokreti iz jugoslovenskih zemalja od kraja XVIII vijeka do 1941*, Godišnjak Društva istoričara BiH, XX, Sarajevo 1974, 111, nap. 33.

³⁶ P. Milosavljević, *Boj na Ivankovcu 1805. godine*, u: *Boj na Ivankovcu 1805. godine*, Beograd 1979, 27. Polovina njih se vratila 1813. nakon slamanja bune, ali su 1815. kada su varoš opet zauzeli Srbi, otišli ka Nišu i Novom Pazaru - vidi: D. Milanović, *Kraljevo i njegovo uže gravitaciono područje*, Beograd 1973, 42.

i sela pobjegoše". Za bosanske muslimane najosjetljivija tačka je bio Novopazarski sandžak. Bojali su se da ustanici ne prekinu tu jedinu vezu sa Istanbulom. Srbi 1806. upadaju u istočnu Bosnu, paleći i pljačkajući bošnjačka naselja. Otpor Bošnjaka u istočnoj Bosni onemogućuje njihove pokušaje da se upadima preko Drine digne ustanak u Bosni.³⁷

Velikim stradanjima muslimani su izloženi i u Beogradu. Ovaj tada orijentalni grad, pred 1804. imao je 14 džamija, oko 3.000 kuća, sa 25.000-30.000 stanovnika.³⁸ Zbog svega što se dešavalo u njegovoj neposrednoj blizini, te pojave gladi, dio muslimana se već 1804.-1805. počeo iseljavati. Ti pravci su išli Dunavom ka Kladovu u Vidinu i preko Austrije i Vlaške u Vidin, Rušćuk i Svištov. Dio onih, porijeklom iz Bosne, uputio se tamo preko Srijema, "dok su mnogi pomrli od oskudice, bolesti i iznemoglosti". Muhadžirluk je zahvatio i stanovništvo Smedereva, Šapca, Karanovca, Požarevca.³⁹ Ustanici 1805. ističu zahtjeve za iseljenje "na svagda" svih "Turaka", imajući u vidu, prije svega, spahije, dok su ostavljali mogućnost u ostanak "dobrih i mirnih Turaka koji... vode trgovinu i rade zanate". Ubrzo se pokazalo da ni takvi neće biti pošteđeni.⁴⁰ Srbi su 12. decembra 1806. zauzeli Beograd. Karađorđe je odredio dan za napad na ovaj grad upravo kada se u njemu

proslavljao veliki islamski praznik Bajram. Osmanska straža na zidinama je bila obmanuta od napadača koji su "turski i arnautski govoriti znali". U početku pucnjave su "Turci mislili da se time nazdravlja prazniku". U toku tročasovnih borbi ubijeno je mnogo građana, ili se, bježeći, podavilo u Savi i Dunavu. Znatno broj muslimana stradao je od "bečara" i "dobrovoljaca" - srpskih izbjeglica koji su se priključili Karađorđu. Pravoslavni Albanac sa Epira Konda Bimbaša koji je sa svojim ljudima učestvovao u napadu na zidine "mlavio ih je kao kakva hala".⁴¹ Samo je leskovački "bašknez" Momir Stojanović "70 Turaka svojom rukom posekao". Vaso Čarapić je "junački rubio Turke svojom sabljom na ulicama Beograda. Teško je prebrojati koliko je turskih glava uništio taj čuveni vojvoda".⁴² Srpski izvori su isticali da su "Turci" kao pomahnitali izletali iz kuća, ne znajući još odakle ide napad, upadajući pravo među Srbe, koji su nadirali sa obe kapije, i bili do jednog sasječeni. Stanovništvo je obuzela panika. Svako je nastojao, kako god je znao, da spašava glavu, da utekne "od srpskih sablji i noževa". Probuđeni prije zore, skakali su muslimani iz svojih postelja i još bunovni, bos i neodjeveni, vukući žene i djecu, bježali prema tvrđavi, ostavljajući napadačima "varoš, svoje domove i svekoliko bogatstvo". Jedna kuća u kojoj se sklonilo 40 "Turaka"

bila je zapaljena, i sa njom su izgorjeli svi koji su tu bili. Mnoge su "žene nemilosrdno i nečovečno vojnici ostavili nage", a "mertvi Turaka i čifuta od 250 već po sokaci ležu". Zarobljeno je oko 1.200 lica.⁴³

Dio preživjelog stanovništva je pokršten, ili je dobio dozvolu da se naknadno iseli. Po nekim ruskim izvorima pokršteno je oko 400 lica. "Pokrštenici" su radili kao nadničari kod Srba. Ubijani su oni pokršteni muslimani koji su htjeli potom da pobjegnu.⁴⁴ Nakon osvajanja grada pojedini muslimani su im, uzdajući se u riječ Srba, predavali svoje zlato i druge dragocjenosti na čuvanje. Neki su potom pobijeni, dok su oni drugi- pokršteni ostali dalje da žive u Beogradu. Pokrštenici su zatim tražili od Srba da im vrata dragocjenosti, ali u tome nisu imali uspjeli. Beogradska tvrđava, prepuna izbjeglih građana, početkom 1807. je zauzeta. Nijedna naoružana osmanska lađa nije mogla da se probije do Zemuna, da nabavi potrebnu hranu. U tvrđavi je počela da hara glad, od koje su najviše stradale žene i djeca.⁴⁵ Predaja je bila neminovna. Karađorđe je govorio da "sve gradove sa Balkana Turci, ako ne milom to silom moraju da napuste". Šest nedjelja po predaji tvrđave, njena posada, od oko 300 ljudi, predvođena muhafizom Sulejman-pašom poubijana je na Ekmekluku, nedaleko od Beograda: "Kako je on sa pratnjom

³⁷ V. Čubrilović, *Prvi srpski ustanak i bosanski Srbi*, 30-33. Vezirske vlasti iz Travnik će u aprilu 1807. izdati poseban ferman kojim je policijskim organima dozvoljeno da vrše pretrese sumnjivih pravoslavnih kuća i crkvenih objekata u potrazi za oružjem namijenjenom za pobunjenike u Smederevskom sandžaku. Više dokumenata govori da je tada otkriveno mnogo oružja i drugog vojnog materijala – vidi: A. Hadžihanović, *Sarajevo: istine i mitovi*, Sarajevo 2001, 140.

³⁸ T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 87.

³⁹ Prema Karađorđu, muslimani su pretrpeli takav poraz "da niko nije znao jedan za drugoga, nego koji prodre živ, on nagne u Bosnu kud mu se preče učini"; opšir. V. Stojančević, *Politički uzroci promjenama stanovništva Beograda i okoline u vreme*

Prvog srpskog ustanka, Godišnjak grada Beograda, knj. XX, Beograd 1973, 91.

⁴⁰ D. Perović, *Iz istorije Prvog srpskog ustanka*, Beograd 1979, 52; opšir. S. Bandžović, *Muslimansko stanovništvo Beogradske pašaluka u doba Karađorđa i Miloša Obrenovića*, Takvim za 2001. (1421/22. h.g.), Sarajevo 2000, 75-92.

⁴¹ Opšir. V. Š. Karadžić, *Srpska istorija našeg vremena*, Beograd 1969, 183-184; V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd 1957, 151. G. Desnica, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIX, Beograd 1972, 41; Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, knj. I, Beograd 1981, 138.

⁴² G. Desnica, *Karađorđe*, Beograd 1977, 210.

⁴³ Savremenik Trinadafilu Duka o tome piše: "To da predstavi čovek, kakav se pokolj dogodio! Ko od koji prvi ugrabi i da pobegne, da se u grad strpa i svoj život da sačuva, da ga neprijatelj ne sretne i ne zakolje"; upor. V. Stojančević, *Politički uzroci promjenama stanovništva Beograda*, 101, nap. 22; Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, 140-144; T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 88; G. Desnica, *Karađorđe*, 209-210; L. Arsenijević Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, Beograd 1899, reprint izdanje 1988., 221-223.

⁴⁴ Upor. V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 69; L. Arsenijević-Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, II, 416.

⁴⁵ Ž. Živulović, *Najveće bitke Prvog srpskog ustanka*, 150.

i kalabalukom svojim iz Beograda udalio se, isti Srbi udare na njega i sve njegove potuku, njega samog ubiju i sve njegovo imanje razgrabe”.⁴⁶ Ovaj pokolj je imao za posljedicu ubijanje i drugih “Turaka” po gradu, iza kojih su ostali samo majstori – zanatlije, s porodicama, i do 150 drugih “Turaka”, raznih zanimanja koji su se za vrijeme sječe sakrili kod hrišćana. Beograd je 25. i 26. februara 1807. bio “užasno pozorišće”. Ubijeno je preko 4.000 “Turaka”. Ustanici su sjekli stomake trudnim ženama i vadili djecu iz njih.⁴⁷ Pomamljeni bečari su učinili toliko nečovještvo prema “Turcima, njihovim ženama i deci, kakvo nije učinjeno nikada ni pre ni posle toga”.⁴⁸ Pjesnik Sima Milutinović Sarajlija ih je nazivao “bečarinama strvnim”. Leševi pobijenih muslimana bacani su u Dunav. Austrijski graničari su, kontrolirajući lijevu obalu Save i Dunava, nailazili na njih, pa su ih čakljama odbijali od svoje obale. U Beogradu su sve do kraja februara trajale pljačke, izgredi i nasilja nad muslimanima, kada je to Karađorđe konačno obustavio. Po ruskom filozofu Nikolaju Černiševskom “svi ratovi za nezavisnost proslavljani su u pesmama, a u ovoj klanici nema pesme, Srbi su je se stideli”.⁴⁹ Iza pobijenih muslimana ostalo je mnogo udovica i djece siročadi, prisiljenih

da prose kako ne bi pomrli od gladi: “i bilo ih je toliko mnogo da se po ulicama gotovo nije moglo maći od njih”. Ustaničke vođe Mladen Milovanović i Miloje Petrović prigrabili su više muslimanskih kuća u Beogradu i brojne spahiluke u okolini. Mnogo se “Srba pljačkom zdravo obogate”.⁵⁰ Još tokom osvajanja varoši i utvrđenja neke ustaničke starješine, među njima i Karađorđe, prisvajale su i pokrštavale ljepše i uglednije muslimanke. Otimanje i pokrštavanje “Turkinja” postaće masovna pojava. Naročito su krštene i potom “dijeljene” kadijske i zabitske kćeri. Nije malo onih koji su oženili “pokrštene bule” i s njima stekli porod. Vojvoda Milenko Stojković je u svom “haremu” imao toliko “Turkinja”, da ih je, pošto se “zasitio njihovih čari”, udavao za doglavnike i slugu, a malu djecu je darivao srpskim “gospođama” koje ih nisu imale.⁵¹ U ljeto 1807. u gradu je bilo mnogo “turskih kuća” na prodaju. Srpsko stanovništvo je masovno počelo da se doseljava. Beograd je predstavljao “žalostan izgled vojničkih pustošenja i razorenih zgrada”. Početkom septembra 1807. oko 200 nemoćnih, starijih muslimana i muslimanki dobilo je dozvolu od Karađorđa da brodom napuste grad i odu u Adakale. Broj preostalih “Turaka” je teško utvrditi.⁵² Živjeli su pod nadzorom, uz ograničeno kretanje.

Ustanici su, kao u Beogradu, brutalno postupili sa preostalim muslimanima i u Šapcu, koji nisu, nakon pada grada početkom 1807., izbjegli u Bosnu. Žene i djeca pobijenih muslimana su pokrštavani.⁵³ Šabačka posada je “ispraćena” u Bosnu “sa svim njihovim domaćim prtljagom i sopstvenošću, koju su već malo i imali”. Srbi su, prema sporazumu, osigurali “40 kola i lađe da se žena i deca turska isprate u Bosnu”. Samo je u Brčko iz Šapca pristiglo hiljadu žena i djece.⁵⁴ Srbi su 1807. zauzeli Podrinje. Užice je, nakon svega čemu je izloženo od 1805., konačno palo 11. jula 1807. kada se predala osmanska vojska koja ga je branila.⁵⁵

Većina džamija u Beogradu pretvorena je u crkve, kao i u Hasanpašinoj Palanci, Kocarima, Grocki, Smederevu, Kragujevcu, Paraćinu. Šomet de Fose, francuski konzul u Travniku, nailazio je 1807.-1808. po Bosni na muslimane izbjegle ispred Karađorđa: “Bosna je prva zemlja u Carstvu u kojoj sam video muslimane, muškarce i žene, prinuđene da po ulicama i po putevima, mole za milost. To su bili nesrećni muslimani iz Srbije koje su zbog tamošnjih nereda oterali u izbeglištvo. Ova pojava koja ne služi na čast Bosancima dokazuje koliko oni malo utiču na druge Turke što

⁴⁶ V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, 154; L. Arsenijević, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, 224. Gojko Desnica piše kako su ustanici kupili od Austrije nekoliko topova, odmah blokirali grad i uspjeli da savladaju “Turke” gladu: “na kraju su izvršili juriš i tvrđava je kapitulirala. Dva meseca kasnije je i sam paša, i svaki onaj koji je nosio tursko ime, bio pogubljen - izuzev staraca, žena i dece i nekih zanatlija” - cit. prema: G. Desnica, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, 42.

⁴⁷ S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, knj. II, Sarajevo 1999, 770; E. Imamović, *Historija bosanske vojske*, Sarajevo 1999, 112.

⁴⁸ Upor. V. Terzić, *Oslobođenje Beograda od Turaka 1806-1807. godine*, 154; M. M. Vukičević, *Karađorđe*, knj. II, reprint izdanje iz 1912., Beograd 1981, 468; V. Vinaver, *Tursko stanovništvo u Srbiji za vreme Prvog srpskog ustanka*, 65; V.

Čorović, *Istorija Srba*, Niš 2001, 550; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, 209.

⁴⁹ V. Vuletić, *Rusi i Srbi u susretu*, Beograd 1995, 34; upor. B. Aleksov, *Viđenje verskih preobraćenja u formiranju srpske nacionalne svesti*, u: *Religija, društvo i politika: Kontroverzna tumačenja i približavanja*, Bonn 2002, 152-153.

⁵⁰ V. Stefanović-Karadžić, *Životi srpskih vojvoda*, Beograd 1963, 71; *Život i dela Kara-Đorđa i njegovi Vojvoda i junaka*, I, reprint izdanje iz 1883., Beograd 1971, 171.

⁵¹ Opšir. R. Ljušić, *Ljubavi srpskih vladara i političara*, 22; “Glas javnosti”, Beograd 10. april 2000. Milenko Stojković je otvorio u Poreču prvu srpsku javnu kuću. Od 28 ljepotica, njih 18 je bilo iz harema dahija pogubljenih na Adi Kali, a ostale su bile Srpkinje iz kraja – vidi: “Večernje novosti”, Beograd 17. januar 1999.

⁵² Po nekim zapisima iz 1809. “nije se ni nekrštenih ni pokrštenih Turaka u Beogradu 500 duša nalazilo... Takovih Turaka u Beogradu jedva da se je tada nalazilo do 300 duša obojega pola zajedno sa decom, između kojih, možda je, najviše do 20 muških životni glava moglo biti, a ono je drugo sve staro, i žene i deca, bilo” – vidi: V. Stojančević, *Politički uzroci promena stanovništva Beograda*, 91.

⁵³ M. Vukičević, *Karađorđe*, II, 448; V. Stefanović Karadžić, *Prvi srpski ustanak*, Beograd 1979, 81.

⁵⁴ Upor. L. Arsenijević Batalaka, *Istorija srpskog ustanka*, knj. I, 225; *Prvi srpski ustanak: Akta i pisma na srpskom jeziku*, knj. I, 1804-1808, Beograd 1977, 253-254; M. M. Vukičević, *Karađorđe*, knj. II, 468; G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1788-1812*, 276.

⁵⁵ E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju*, Sarajevo 2005, 46-47.

se tiče milostinje i kolika je njihova sebičnost prema svima drugim koji nisu rođeni među njima”.⁵⁶ Rašid-beg Beogradlija je ostavio zapise o dolasku nekih uglednih muslimana iz Smederevskog sandžaka u Bosnu da “od Bošnjaka, na namu junaka” izmole pomoć i zaštitu u teškoj nevolji koja ih je zadesila. Ove su deputate primili u Sarajevu, gdje su odbijeni s izgovorom da “dotični krajevi ne pripadaju Bosanskom ejaletu i da se zato oni neće miješati u tuđe poslove”.⁵⁷ Sve do 1813. opazala se “neka mlitavost” kod Bošnjaka, prema nekim navodima, u odbrani interesa “Turske u Srbiji”.⁵⁸

Potrese i stradanja nisu izbjegli ni Bošnjaci u Novopazarskom sandžaku. Ustanici su 1806. krenuli ka Novom Pazaru. Do velikog boja došlo je 21. februara 1806. kod Deževe, gdje su ustanici poraženi. Do novih sukoba doći će 1809. godine. Tada su srpskim udarima posebno izloženi Sjenica i Novi Pazar.⁵⁹ Hiljade muhadžira, čija su sela popalili ustanici iz Polimlja i zapadnih nahija Smederevskog sandžaka, bježalo je prema Pljevljima. Hroničari su bilježili: “1804. od velikog poganstva i pasjaluka i zuluma turskog odvrže se Kara-Đorđe u Šumadiji, i potre Turke, do Sjenice, osvoji i Sjenicu,

strpasa grad, izгна Turke”.⁶⁰ Na poziv Karađorđa odred od oko 350 Brđana i Hercegovaca pridružio mu se u napadu na Sjenicu, u kojoj se nalazilo i dosta izbjeglih muslimana iz Nove Varoši i okoline. Ustanici su napravili pokolj polovinom maja 1809. u Sjenici, gdje je, nakon predaje grada, koju je izvršio Hadži Mustajbeg Čavić i dogovora da se stanovništvo nesmetano povuče prema Novoj Varoši i dalje prema Bosni, pobijeno oko 2.500 muslimana. Karađorđe je tim povodom obavjestio neke svoje starije da je sjeničke muslimane “ispratio na Čabu da više ne dođu”.⁶¹ Antonije Protić, svjedok tih zbivanja, predstavio je detaljnije taj masakr: “Senički grad osvojen je 23. aprila 1809. godine. No, ovde moram se groziti, a valja mi istinu kazati. Karađorđe je Turcima učinio na častan način puštati Turke, sa ženama, decama i malom. No, ujutru, kad su započeli Turci izlaziti iz grada, Srbi ne čekajući da izvrve iz grada, no započnu uskakati preko zida unutra. Karađorđe je branio i odbijao, ali nije mogao vojsku zaustaviti. Turci jedva uspedu tri časti izići iz grada, a proči koji su se zatekli, okrenu na naše pucati i u tome se povede strašan po polju seničkom boj. Ovde se nije gledalo ni muško, ni žensko,

to se ne zna. Pešak sasvim ostane po polju... Karađorđe je zapovedio da se glave donesu u Senicu. I tako, svrši se ovaj boj. Glave su donete, no nije bilo dosta kočica da se ponabijaju već su onako pomeštane u paradu, a čislom, ako je jedna manje (od) 2.500. A ovde je naših malo poginulo u ovom sraženiju”.⁶²

Novopazarska tvrđava je 1809. predstavljala spas za mnoge muslimane pred udarima Karađorđevih ustanika koji su doprli do Novog Pazara “koji je na onom kraju sredina obrta i putovima zemaljskim i gotovo jedina sveza među Bosnom i Rumelijom”.⁶³ Karađorđe tada “popali mnoge kuće; Turke satera u šanac, pa ih stane biti iz topova i kambura”. On je, nakon višednevne opsade, uspio da polovinom juna popali Novi Pazar, ali tvrđavu u kojoj se pored vojske sklonilo i brojno gradsko stanovništvo nije uspio da zauzme jer “građanstvo njegovo (novopazarsko) svojom poznatom hrabrošću junački je odoljevalo napadačima i onemogućilo im svaki uspeh”. Tada je izvršen pokolj muslimana koji su se sklonili u Devlet-hanum džamiji, blizu tvrđave, te je ulicom tekla u potocima ljudska krv, pa je zato ta ulica potom dugo nosila naziv “Masli sokak” - Krvava

⁵⁶ T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, Beograd 1946, 189.

⁵⁷ Prema: H. Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, Mostar 1991, 233.

⁵⁸ M. Prelog, *Povijest Bosne u doba osmanlijske vladave*, II, (1739-1878), Sarajevo (bez godine izdanja), 20.

⁵⁹ Opšir. V. Radunović, *Upad Srba u Sandžak 1809. godine*, Glasnik Jugoslovenskog profesorskog društva, sv. 6, Beograd 1934; S. H., *Tragom prošlosti Valjeva, Kraljeva i Kruševca*, Glasnik, Rijaset IVZ, br. 3, Sarajevo 1984, 325-330; S. Zlatojević, *Crni Đorđe topom razruši džamiju*, u: Čačak u prošlosti, Čačak 1995, 141-143; S. Bandžović, *Novopazarska tvrđava*, Mak, br. 20, Novi Pazar 1997, 71-84.

⁶⁰ Lj. Stojanović, *Stari srpski rodoslovi i le-topisi*, Beograd 1927, 336.

⁶¹ *Sjeničko-peštarska visoravan*, Beograd 1989, 22; R. Ljušić, *Vožd Karađorđe*, knj. II, Gornji Milanovac 1995, 24; također vidi: D. Maliković, *Sjenica u Prvom*

srpskom ustanku, Zbornik Sjenice, br. 8, Sjenica 1997; E. Rahić, *Prvi srpski ustanak i njegov uticaj na prilike u Novopazarskom sandžaku*, Novopazarski zbornik, br. 32, Novi Pazar 2009, 78-79.

⁶² “Nedeljna naša borba”, Beograd 28. februar-1. mart 1998. O tom događaju Vuk Stefanović Karadžić, koji je svojedobno Leopoldu Rankeu prečutao sjenički masakr, ipak naknadno piše, opovrgavajući neke tvrdnje da je Sjenicu Karađorđe zauzeo na juriš: “Ali ja sad na svoju i svijuu nas sramotu moram kazati da to nije istina, nego da je bilo ovako: Kara-Đorđije ugovori s Turcima da iziđu sa svojem prtljagom i da idu ko hoće. Kad Turci u određenom vrijeme otvore šanac i prođu kroz srpsku vojsku, koja im je sokak načinila, a dok ih još ni pola nije bilo izišlo, Srbi prednje strane stanu ubijati i pljačkati; kad to vide Turci koji su još bili u šancu, oni šanac zatvore, i stanu se nanovo braniti i Srbe koriti što tako na vjeru rade.

Kara-Đorđije se pravdao, da su to učinili ljudi nepokorni bez njegova znanja i dopuštenja, i tako Turke nagovori kojekako da opet pođu, ali i drugi put bude kao i prvi. Treći put morao je Kara-Đorđije dati Turcima u taostvo kneza Đuka, iz nahije kragujevačke, i još nekoliko od znatnijeh poglavica (kojih imena ne mogu sada tražiti), tako ostali Turci iziđu i otidu mirom i Srbi uzmu Sjenicu” - prema: V. Stefanović-Karadžić, *Istorijski spisi*, II, Beograd 1964, 481-486. Na optužbe nekih savremenika da je velika sramota što je govorio o ovom pokolju Karadžić je odgovarao: “Istina je da je ovo sramota za Srbe, ali je sramota činiti, a kad je već učinjeno, u istoriji ne valja ga kriti” - prema: “Helsinkiška povelja”, br. 115-116, Beograd januar-februar 2008, 22.

⁶³ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, Beograd 1892, 137; opšir. S. Bandžović, *Stoljeća novopazarske tvrđave*, Zbornik Sjenice, br. 9-10, Sjenica 1999, 25-48.

ulica.⁶⁴ Karađorđe je prisiljen da napusti opsadu novopazarske tvrđave zbog vijesti o porazima svojih četa na niškom bojištu, na Čegru, kao i zbog pristizanja novih osmanskih snaga dolinom Morave. U povlačenju je Karađorđeva vojska imala gubitke i u samom Novom Pazaru od muslimana koji su se zabarikadirali u svojim kućama. U gradu je uhvaćeno 16 lica koji su vršili napade i svi su bili strijeljani.⁶⁵ Austrijski izvori su javljali kako su "Turci opet potisli Srbijance iz Novog Pazara, i to s velikim gubitkom. Sam Karađorđe da je sigurno ranjen, ali da se i jedno i drugo vrlo strogo krije".⁶⁶ Zbog straha od osmanske odmazde sa ustanicima se povukao i dio pravoslavnih porodica iz Sandžaka. Sulejman-paša je sa vojskom bez teškoća ušao u Novu Varoš, Sjenicu i Novi Pazar i nastavio nastup preko Uvca. U drugoj polovini 1809. sukobi su utihnuli. Osmanske trupe su čvrsto držale Carigradski drum pod kontrolom.

Ustanici su pri kraju 1810. bili gospodari situacije u krajevima Smederevskog sandžaka. Izdašno pomagani od Rusa, u ljeto 1811. prebacili su se preko Drine u više pravaca, vršeći teror nad bošnjačkim življem po pograničnim selima. Vijest o ovim progonima naelektrizirala je Bosnu: "iz čega se spontano porodi opći huk da tim bandama bezuslovno treba sablju udariti". Sa Porte su također stizale naredbe da treba sa svake strane

"na predrečene razbojнике navaliti i udariti te njihove napadaje otkloniti i njih razbiti i raspršati".⁶⁷ Srbi su se 1812. našli u teškom položaju. Oni su prethodno nekoliko puta odbacili osmanske predloge mira i nikako kao pametno i dobro nisu smatrali da "sebe Turcima povere, jer su mnoge Turke isekli, mnoge krstili, njihove bule za sebe venčali, džamije im porušili, sva zla i pakosti od Turaka, njima učinjena, trostruko su Turcima vraćali".⁶⁸ Bošnjaci su imali veliku ulogu u vraćanju osmanske uprave i uspostavi reda u Smederevskom sandžaku.⁶⁹ Srbi su Beograd, koga su prethodno zapalili, panično napustili: "Iako u Beogradu nije još ni puška turska pukla, takav je u narodu strah ovladao kad je čuo da je Karađorđe prešao preko, da su na vrat na nos begali preko". I u tom i takvom metežu, ipak se našlo vremena da se pobiju i "posljednji Turci".⁷⁰ Vojvoda Cincar Janko Popović izvršio je pokolj i preostalih "Turaka", kao i Vule Ilić u Smederevu. Na putu ka Beogradu osmansku vojsku, predvođenu Kuršid-pašom, presretale su poklonstvene srpske delegacije s molbom da narod njihovog kraja ne učine odgovornim za izvršene zločine nad muslimanima. Svi su izaslanici, kao po dogovoru, za nedjela, činili odgovornim Karađorđa.⁷¹ Osmanska vojska ušla je na ramazanski Bajram u Beograd. Po nekim srpskim ljetopisima Bošnjaci su u gradu zatekli samo nekog "ludog Nastu" koji je imao nekoliko

pasa-skitnica kojima je nadenuo "po neko tursko ime, na priliku: Hasan, Muja, Sulja, Ibiš".⁷² Čim je stigao u Beograd 13. oktobra Kuršid-paša je objavio sultanovu milost i slobodan povratak svakome, izuzev Karađorđa i jednog broja njegovih saradnika. Nakon Beograda padali su i ostali gradovi bez otpora, "da su ustaše bile prisiljene kapitulirati i priznati tursko gospodstvo".⁷³ U Smederevu je osmanska vojska naišla na "spaljen grad i poubijane sunarodnike".⁷⁴ Srpska pobuna je 1813. skršena. Velika "bežanija" Srba u jesen 1813. izvela je preko Save i Dunava između 120.000 i 130.000 lica.⁷⁵ Krajem oktobra 1813. u Petrovaradinskoj vojnoj granici, osim Zemuna, bilo je oko 11.000 izbjeglih porodica sa 61.000 članova, a u Banatskoj vojnoj granici oko 4.000 porodica sa 22.000 članova. Od ovih emigranata znatan dio će se vratiti kasnije u Smederevski sandžak, dok je u Sremu i Banatu ostalo više od 10.000 lica.⁷⁶

Nakon slamanja pobune otpočeo je 1813. povratak muslimana u Smederevski sandžak. Oni se nisu mogli lahko oporaviti od pretrpljenih gubitaka. Na zahtjev rumelijskog serskera Bahram-paše krajem septembra 1813. u Beograd se iz Austrije vratilo 217 muhadžira. Ubrzo su se vratile i porodice preživjelih spahija i jerlija. Na dalje pogoršavanje prilika uticalo je i širenje kuge po Šumadiji, Bosni i Makedoniji. Izvori svjedoče da 1814.

⁶⁴ Upor. G. Elezović, *Turski spomenici*, (1348-1520), I, sv. I, Beograd 1940, 908; *Istorija srpskog naroda*, V knjiga, I tom, Beograd 1981, 49; B. Hrabak, *Srpski ustanici u Novopazarskom sandžaku (Raška) 1804-1813. godine*, Istorijski časopis, XL-XLI, Beograd 1995, 114-127; *Kazivanja o srpskom ustanku 1804*, Beograd 1980, 290-291; E. Rahić, *Novopazarski zid plača*, "Sandžačke novine", br. 11, Novi Pazar 7. avgust 1996.

⁶⁵ D. Maliković, *Novi Pazar u Prvom srpskom ustanku*, Novopazarski zbornik, br. 19, Novi Pazar 1995, 115.

⁶⁶ *Grada iz zemunskih arhiva*, knj. II, Beograd 1961, 214-215.

⁶⁷ N. Živković, *Užička nahija i slom na Zaslavici (1813)*, Užički zbornik, br. 13, Titovo Užice 1984, 34-35; H. Čišić, *Mostar*

u Herceg-Bosni, 234, 248. Osmanlije su pobunjenike nazivali *eskije* - razbojnici.

⁶⁸ I. Jugović, *Neuspeli pregovori sa Portom*, "NIN", br. 2772, spec. dodatak, Beograd 12. februar 2004.

⁶⁹ Č. Truhelka, *Bošnjaci i prvi srpski ustanak*, GZM, XXIX, Sarajevo 1918, 225-226.

⁷⁰ A. Ivić, *Iz doba Karađorđa i sina mu Aleksandra*, 65; M. Đorđević, *Srbija u ustanku 1804-1813*, 350.

⁷¹ Upor. H. Čišić, *Mostar u Herceg-Bosni*, 253; D. Ilić, *Teške godine (1813-1815)*, Beograd 1953, 28-29.

⁷² R. Đukić, *Muzej srpske duše - odeljenje ratnika*, feljton, "Politika", Beograd 14. april 1999.

⁷³ S. Bašagić-Redžepašić, *Kratka uputa u prošlost Bosne i Hercegovine (od g. 1463.-1850.)*, 124.

⁷⁴ A. Ivić, *Iz doba Karađorđa i sina mu Aleksandra*, 65. Karađorđe će docnije reći: "Da ne besmo ubili pašu na Emekluku, da ne besmo krstili Turke, da ne besmo uzimali njine žene i devojke za naše Srbe i da ne besmo išli na Sjenicu, ne bi propali niti bi tako razdražili Turke" - nav. prema: *Memoarska proza XVIII i XIX veka*, knj. I, Beograd 1989, 141.

⁷⁵ V. Stojančević, *Država i društvo obnovljene Srbije (1815-1839)*, Beograd 1986, 20. Po Atanasiju Daskalu svi "Srbi udoše u čamce, a čamac je bilo do deset hiljada" - vidi: Lj. Čorović, *Velika bežanija*, "Politika", Beograd 24. juli 2004.

⁷⁶ A. Ivić, *Izbeglice iz Srbije na austrijskom zemljištu godine 1813. i 1814. godine*, Istorijski časopis, knj. II, Beograd 1951, 155.

“bi kuga u Turskoj zemlji strašna”, da “udari astaluk (kuga) u Tursko carstvo, silka naprasno ljuto mori” te “znano budi kada bi kuga. Poče moriti 1813, pake prestade 1815. godi”. U Bosni je 1813.-1818. kuga svakodnevno odnosila žrtve.⁷⁷ Pohare kuge su teško pogađale muslimane zbog strukture njihovih gradskih i seoskih naselja - zbijenog uređenog tipa i lociranja uz glavne trgovačke i vojne rute kojima se ona najbrže širila. U januaru 1816. izdat je sultanov ferman da se svi oni koji su iz Beograda došli u Bosanski ejalet vrata u svoj zavičaj da bi se “obnovio život u tim krajevima”.⁷⁸

Osmanske vlasti su, nakon amnestije, obećavali Srbima siguran, miran život i oslobađanje od svih nezakonitih dažbina.⁷⁹ Srbi iz Smederevskog sandžaka, predvođeni Milošem Obrenovićem, borbu su ubrzo nastavili ne samo oružanim već i političkim sredstvima i do kraja treće decenije najvećim dijelom istisli muslimane iz unutrašnjosti sandžaka, te ujedno podsjekli korjene njihove političke i ekonomske moći.⁸⁰ Gradovi su nakon 1813. u društveno-ekonomskom pogledu praktično odvojeni od sela sa pravoslavnom stanovništvom. Po srpskim izvorima 1819. bilo je u tom sandžaku svega oko 5.000 muslimanskih domova, sa

oko 20.000 stanovnika. Boa le Kont je 1833. zapisao, ne uzimajući u obzir muslimanski živalj pored Drine, da je bilo oko 14.200 muslimana, dok je prema drugim podacima 1833. bilo oko 23.000 muslimana.⁸¹ Muslimani, zatvoreni po varošima, ovisili su od sela, od onog sela “koje ih nije volelo i koje ih nikada nije trpelo u sebi... Po izgledu gospodari, oni su ustvari bili taoci onih nad kojima su imali tobožnju vlast. Sem malog broja trgovaca i zanatlija, svi su ostali bili bednici bez igde ičega, i u svojim opalim i naherenim domovima, živeli su od dana na dan”.⁸² U Beogradu su muslimani 1818. imali 2.500 domova a 1838. godine 830 kuća, u okolini grada četiri mlina, pet vrtova i 47 dućana. Tako je “žalosno izgledalo tursko stanovništvo u Beogradu, nekada tako mnogobrojno i napredno”.⁸³ Više nije bilo onog “istočnjačkog šarenila i živopisne raskoši” o kojima su govorili putnici koji su posjećivali Beograd u XVI i XVII stoljeću. Živjelo se u njemu “murdarski od danas do sutra. Svako je vodio računa o svom kućerku i svom ćepenku”. Sjaj beogradskih aga i begova ostao je tek kao blijeda uspomena u “Alajbegovim” i “Ali Salih spahijinim” oronulim i vlažnim zgradama i baštama. Na nekada znamenitu i bogatu beogradsku čaršiju, sa poznatim zanatskim i trgovačkim

dućanima, samo su podsjećali stari “čoškovi” i sokaci oko Vidin-kapije, na Dorćolu i Šancu sa svojim iskrivljenim “nastrešnicama” i dućanima.⁸⁴ U gradu je bilo mnogo ruševina, popaljenih i razrušenih zgrada. Naročito su bile oronule nekadašnje begovske kuće. Po mnogobrojnim ulicama zvrjali su prazni placevi sa “sumnjivim gospodarima ili čak i bez gospodara”. Grad je bio u ruševinama: “i stari bedemi, i gradski zidovi i ograde, i kasarne i magacini i kuće”.⁸⁵

Stvaranje srpske autonomije unutar osmanske države zasnivalo se na VIII tački “Bukureškog mira” (1812.), što je Porta pod snažnim pritiskom Rusije potvrdila odredbama Akermanske konvencije (1826.), zatim odlukama Jedrenskog mira, te najzad posebnim hatišerifima iz 1830. i 1833. kada je Srbima priznata unutarnja politička autonomija, a knezu Milošu Obrenoviću prava nasljednog kneza (baš kneza). Sve je to ostvareno uz pomoć novca i podmićivanja.⁸⁶ Miloš Obrenović je, po istraživanjima Vase Čubrilovića, bio jedan od najvećih korupcionasa u srpskoj historiji XIX stoljeća, najciničniji i najbezobzirniji. Oblačio se u “tursko odelo s turbanom”, a vladao je kao kakav “vezir srpske narodnosti”. Zulumi kneza Miloša i birokratskog aparata “bili su gori nego pod Turcima”.⁸⁷

⁷⁷ Opšir. M. Panić-Surep, *Kad su živi zavideli mrtvim*, Beograd 1963, 201-202; H. Hajdarhodžić, *Vijesti o Bosni i Hercegovini Šibenčanina A. A. Frarija*, Radovi ANU BiH, knj. LX, Sarajevo 1975, 223-250; M. Hadžijahić, *Neki rezultati ispitivanja etničkih kretanja u Bosni u XVIII i prvoj polovici XIX stoljeća*, 295.

⁷⁸ S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 823.

⁷⁹ Sreten L. Popović piše: “Turci su u najvećoj oskudici bili sa sredstvima za prepitanje (tj. ishranu), i da im nije dolazila hrana iz preko od cesarovaca, crkavali bi, štono reč, od gladi. Turci, naučeni samo na gospodstvo, i da ništa ne rađe, sad su morali sami vodu nositi, drva seći, hlebac i pecivo na furunu nositi itd. U toj nevolji počnu turski velikaši prelaziti preko u Zemun i Pančevo i moliti i preklinjati odbegle Srbe da se vrata natrag, zaklinjući se svim na svetu da im neće ništa biti i da će ih gledati i paziti kao malo vode na dlanu” - cit. prema: S.

Popović, *Putovanje po Novoj Srbiji (1878 i 1880)*, Beograd 1950, 346.

⁸⁰ Ž. Đorđević, Čukur-Česma 1862, Beograd 1983, 7.

⁸¹ Upor. S. Novaković, *Srbija u godini 1834. Pisma Boa le Konta De Rinji ministru inostranih dela u Parizu o tadašnjem stanju u Srbiji*, Spomenik, SKA, XXIV, Beograd 1894, 37-40; R. Ljušić, *Kneževina Srbija (1830-1833)*, Beograd 1986, 314.

⁸² T. Đorđević, *Srbija pre sto godina*, 197. Odnosi između Srba i “Turaka”, navodi Đorđević, “nisu bili srdačni, ali su bili korektni; oni se nisu voleli, ali se nisu pregonili. Mržnja i nepoverenje koji su postojali i na jednoj i na drugoj strani, i koji su ponekad vrlo izrazito izbijali, bržljivo su prikrivani i zataškavani. Uzajamno ophođenje dobilo je oblik prividne pažnje i lažne učtivosti”.

⁸³ V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda,

knj. XIV, Beograd 1967, 34; upor. O. Milosavljević, *U tradiciji nacionalizma: ili stereotipi srpskih intelektualaca o “nama” i “drugima”*, Beograd 2002, 286-287.

⁸⁴ V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd 1962-1963, 286-287.

⁸⁵ M. S. Petrović, *Beograd pre sto godina*, 20. Neki su putopisci 1839. zapisali da su u toku jednog ramazanskog dana, “hodže izašle i popalile vatru na minaretima i Beograd je sav blistao u plamenu” - cit. prema: “Republika”, br. 236-237, Beograd 1-31. maj 2000.

⁸⁶ A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, Sarajevo 1996, 183.

⁸⁷ M. Marković, *Nacionalno i socijalno oslobađanje Srba u devetnaestom veku*, Letopis Matice srpske, knj. 467, sv. 3, Novi Sad 2001, 305; također vidi: I. Janković, *Na belom hlebu: smrtna kazna u Srbiji 1804-2002*, Beograd 2012.

Krajem dvadesetih godina XIX stoljeća među muslimanima u Smederevskom sandžaku vladala je apatija, praćena nesigurnošću i strahom od novih stradanja: "najmanja novost, koju glupost i nepoverenje kakvog Turčina na svoj način razradi, najgluplja izmišljotina kakvog dućandžije, koji besposlen sedi na svom ćepenku, dovoljna je da se cela varoš uzbuni". Kada se putem doboša oglašavala prodaja kuće nekog preminulog Srbina u Beogradu, muslimani su, u strahu od lupnjave, došli kod predstavnika vlasti, držeći da će ih Srbi početi daviti i klati. Miloš Obrenović je naređivao Srbima u Beogradu da niko ne bude više podstanar u muslimanskim kućama i dućanima, već da svaki od Srba nastoji da otkupi kuću, odnosno dućan, želeći time da pokaže "Turcima da im ništa drugo ne ostaje već da rasprodaju svoje nepokretnosti".⁸⁸ On je, prema kazivanjima, "strašno mrzeo Turke i prema njima bio uvek opor i nepopustljiv". Kad god bi se desio neki sukob on je govorio: "Treba te trice terati iz zemlje".⁸⁹ Osiromašena osmanska gospoda po gradovima, kada je bila i gladna i bosa, nije htjela pružajući ruku za milostinju izgovoriti "udijelite". Neke erlije su molile po Beogradu od prolaznika pomoć sa dostojanstvenim izrazom lica. Kada bi knez Miloš sa svitom prolazio starobeogradskim ulicama, neki bi osiromašeni muslimani odmah prekidali za njih ponižavajući posao, da bi demonstrativno, prekrštenih

nogu, sa zapaljenim čibukom u ustima dočekali srpskog kneza. Žene muslimanke, da bi prehranile sebe i svoje porodice, rasprodavale su "čak i eksere iz svojih kuća".⁹⁰ Bile su prisiljene, pošto bi prethodno sve rasprodale što su imale, pa čak i odjeću, ostatke kućnog posuđa, da potom skidaju i prodaju ćeremidu sa svojih kuća. Muslimani su više ličili na pritvorenike, ili srpske ratne zarobljenike, nego na "gospodare".⁹¹

Hatišerifi 1830.-1833. pokrenuli su dalja iseljavanja muslimana.⁹² Nije bilo dozvoljeno od 1830. naseljavanje drugih muslimana u Beogradu, dok su oni domaći mogli prodati svoja imanja samo Srbima. Ujedno im je bilo zabranjeno podizanje novih zgrada.⁹³ U istočnoj Srbiji muslimani su se povukli ispred srpske vojske u Adakale, Fetislam, Vidin i Niš. Kada je u ljeto 1833. Miloš Obrenović naredio opravku mosta na Moravi kod Čuprije, muslimani ovog mjesta i beogradski vezir su to shvatili kao pripremu za nasilno iseljavanje. Na lokalno muslimansko stanovništvo koje se sklonilo u Kruševac, Aleksinac, Paraćin i Čupriju, vršen je od 1833. snažan pritisak da se iseli.⁹⁴ Protjerivanje spahija iz sela i erlija-gradana iz šest okruga: Paraćina, Ražnja, Aleksinca, Kruševca, Banje, Knjaževca-Gurgusovca i drugih krajeva koji su od 1833. pripali srpskoj kneževini rezultiralo je time da su oni ostali skoro bez sredstava za život. Muslimanska imanja u Kruševcu

jeftino je otkupljivao sam knez Miloš, kao i braća Stojan i Aleksa Šimić, Radovan Petrović.⁹⁵ Znatan dio ljudstva iz sastava osmanske žandarmerije i posada po šančevima, varošima i palankama koje su pripale Srbima, nije se uspio snaći i riješiti svoj status. Većina muhadžira se naseljavala po selima, a manji dio se smjestio po gradovima južnomoravskog sliva: u Nišu, Beloj Ak-Palanci, Pirotu, Prokuplju, Leskovcu i Vranju. Samo su neki našli posao u žandarmeriji i poljskoj policiji. Međutim, svi su bili ogorčeni zbog gubitka posjeda.⁹⁶ I drugi krajevi su se našli na udaru. Samo duž Drine, muslimani su, barem se pretežno zemljoradnjom, bili nastanjeni u 34 veća i 55 manjih sela. Oni su, nevoljno, počeli da odlaze u Bosnu. Čačak su 1831. napustili. Muslimani iz "Bajine Bašte" iselili su se 1832.-1834. u Osat, iz Bitinovaca duž Drine i Kozjaka u Sakar i Mali Zvornik. U dijelu sokolske nahije, od planine Tare do sela Bačevac, Jovan Mičić, rujanski serdar, nije vodio duge pregovore. Upadao je u Beserovinu, Perućac i Pljeskova. Rasprave je prekidao prijetnjama i pucnjavom. Odatle je iseljavanje vršeno skelama i čamcima. Oko 1834. najviše iseljenika je iz Perućca. Iz njega je 131 porodica prešla Drinu, kao i 10 porodica iz Beserovine.⁹⁷ Iza Baje Osmana, "crvenog čoveka, srednjeg rasta, sa okruglom crvenom bradom", iseljenog 1834. iz Pljeskova u Dobrak kod Skelana, ostalei su

⁸⁸ M. Gavrilović, *Miloš Obrenović*, III, 315-317.

⁸⁹ K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Srpska književnost, knj. 17, Beograd 1989, 432-433.

⁹⁰ K. Dimitrijević, *Knez Miloš*, Beograd (bez godine izdanja), 184-185.

⁹¹ B. Kunibert, *Srpski ustanak i prva vladavina Miloša Obrenovića*, knj. 2, Beograd 1988, 223.

⁹² U hatišerifu iz 1830. se navodi: "Turci, koji u Srbiji dobra i zemlje imaju, i koji bi želeli oprostiti ji se, kako bi snošenje svoja sa zemljom prekinuli, imaće jednu godinu dana vremena, da je prodaju Srbima po pravičnu cijenu, koja bi se od komisara opredjelila, koja će se toga radi imenovati. A prihvodi od vinograda, bašča,

imanja, i zemlja oni Turaka, koji ne bi htjeli sa svim prekinuti svoja snošenja sa zemljom, prodavaće se, po pravičnoj procjeni, i zajedno s dancima hazni Beogradskoj, ova pak davaće ji nadležnim njenim imaocima. Kromje garnizona po tvrdnjama zabranjuje se svim ostalim Turcima prebivanje u Srbiji sa svim" – vidi: L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 551; G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, Užički zbornik, br. 11, Titovo Užice 1982, 306.

⁹³ *Istorija Beograda*, SANU, knj. II, Beograd 1974, 92-93; M. Gavrilović, *Miloš Obrenović*, III, 318-319. Zagovarajući "upornost i istrajnost u iseljavanju" kao i ekonomsku blokadu gradova on je 1833.

naredio Srbima da napuste Užice i da se privremeno presele u Požegu, a potom je zabranio srpskim seljacima da donose svoje proizvode i prodaju ih u Užicu.

⁹⁴ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 317-319.

⁹⁵ R. Barjaktarević, *Oblutak kneza Lazara*, "Glas javnosti", Beograd 21. april 2001.

⁹⁶ V. Stojančević, *Narodnooslobodilački pokret u niškom kraju 1833. i 1834/5 godine*, Istorijski časopis, knj. V, 1954-1955, Beograd 1955, 428.

⁹⁷ N. Živković, *Sukob oko Mokre Gore i nemiri na Drini (1834)*, Užički zbornik, br. 6, Titovo Užice 1977, 69-70; opšir. S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804.-1862.)*, Stav, br. 4-5, god. II, Tuzla 2003, 44-61.

livade, voćnjaci i bašte. Tu će potom čitavo naselje, naseljeno pravoslavnim življem, dobiti ime Bajina Bašta.⁹⁸

Neki muslimani iz Požege i okolnih sela iselili su se 1830. i osnovali novo selo - Požegu kod Novog Pazara. Njihove ostavljene posjede, bašte, oranice i pašnjake koristili su srpski seljaci.⁹⁹ U Podrinju, u Lešnici i Loznici 1834. naseljavane su po "napuštenim turskim kućama" srpske pridošlice iz derventskog kraja u Bosni. Kada se pojavila kolera, one su prešle na austrijsku teritoriju, na područje Slavonske i Banske vojne granice.¹⁰⁰ Seoba je zahvatila i muslimane u Ivanjici. Imućniji Srbi su jeftino pokupovali ili uzimali u zakup njihova imanja.¹⁰¹ Spahija sela Plešina dao je svoj posjed za čup masla.¹⁰² Pošto svi muslimani nisu napustili svoja mjesta, shodno odredbama hatišerifa iz 1830., donešen je 1833. novi hatišerif, koji je regulirao odnos muslimana i pravoslavaca po gradovima.¹⁰³ Miloš Obrenović je sultanu, nakon dobijanja ovog hatišerifa, poslao 1000 volova, a poklone su dobili i nadležni osmanski i ruski velikodostojnici koji su radili na njegovoj izradi. Hatišerifom iz 1833. visina srpskog danka iznosila je 2.300.000 osmanskih groša. Kako se ranija odredba o jednogodišnjem roku koji je dat muslimanima za iseljavanje, pokazala nedovoljnom, ona je preinačena u rok od pet godina. Nije se

smjela sputavati prodaja muslimanskih imanja. U Smederevski sandžak se masovno doseljava pravoslavno stanovništvo. Tu je 1815. na jednom kvadratnom kilometru živjelo 12,5 stanovnika, a 1844. već 22,6, dok se broj sela povećao sa 1.400 na 2.018.¹⁰⁴

Politički program za iseljenje muslimana dao je upravo Miloš Obrenović, kao i uputstva kojih se trebalo striktno pridržavati prilikom iseljavanja.¹⁰⁵ Najprije je trebalo samo upozoriti sve one koji treba da se sele, i tom prilikom staviti im do znanja da je rok za njihovo iseljavanje već prošao, naređujući da "svakog Turčina koji bi se protivio iseleniju svežu i natovare ga zajedno sa pokretnim imanjem njegovim na kola i konja, pa da ga prevezu preko Drine". On je savjetovao i da se "razvale" sva sela duž rijeke Drine čije stanovništvo neće da se iseli u Bosnu, te da se ne dozvoli povratak stanovnicima, protjeranim iz tih sela, niti da sakupe ljetinu. U znak represalija, plodove je sa tih imanja trebalo upotrebiti za potrebe srpske vojske. Uporno insistirajući na iseljavanju muslimana Miloš Obrenović je pisao Aleksi Simiću, svom zastupniku kod beogradskog paše: "Zato oču da im dokažem da moraju i kako dođe mart svi do jednog moraju izlaziti iz varoši pak nek idu koji oće dalje, nedam ni jednom od njih biti među nama, samo garnizoni gradova u stjenama gradskim nek prebivaju, a ostalo što

se Turčinom zove moraće kako mart dođe odlaziti između nas, nit ću više čekati fermana niti berata, to je tvrdo i postojano moje namjerenije".¹⁰⁶ Nije dozvoljavao da se muslimani raseljavaju po Smederevskom sandžaku, tražeći od svojih ljudi da ih upućuju u Bosnu. Njegovi emisari su obilazili sela sa oštrim upozorenjima da se mještani bezuvjetno moraju iseliti. Pojednim selima su Obrenovićeви emisari, poput Vuleta Gligorijevića, slali pismena upozorenja da se isele u roku od jedne nedjelje, u protivnom "eto mene... s vojskom na vas".¹⁰⁷ Slično se ponašao i Toma Vučić Perišić koji je, prijeteći upotrebom sile, jasno stavljao do znanja muslimanima iz krupanjskog i lozničkog kraja, Lipnice i Lešnice, da se moraju bezuvjetno iseliti.¹⁰⁸ U selima sokolske nahije stanovništvo nije htjelo da tek tako napusti svoje domove, niti da prihvati njemu potpuno nepoznate odredbe sultanovog hatišerifa, čak ni kada je početkom 1834. bio poslat Portin izaslanik Čašif-efendija da to izvrši.¹⁰⁹ Zato su srpske jedinice poduzimale akcije da bi stanovništvo natjerale da se iseli. U tu svrhu korišćeni su i topovi. U martu 1834. došlo je do sukoba u višegradskom kraju gdje je vršeno administrativno razgraničenje sa srpskom kneževinom i postavljanje graničnih znakova, čemu se protivilo lokalno bošnjačko stanovništvo u Višegradu i Priboju, koje je posjedovalo

⁹⁸ R. Blanuša, "Proteruju" Osman Baju, "Večernje novosti", Beograd 9. avgust 2003.

⁹⁹ G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, 305; N. Živković, "Kurlagina buna" i iseljavanje Srba iz Užica (1832-1835), Užički zbornik, br. 5, Titovo Užice 1976, 103-105.

¹⁰⁰ L. Čelap, *Neuspelo naseljavanje bosanskih izbeglica u Srbiji u doba kneza Miloša*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVI, Sarajevo 1961, 278.

¹⁰¹ S. Ignjić-J. Radovanović-V. Luković-Lj. Marković-M. Bujošević, *Ivanjica*, Beograd 1972, 26.

¹⁰² T. Đorđević, *Graničenje Srbije i Turske 1833. godine od Kopaonika do Paresije*, Raška, br. 14-15, Raška 1979, 111.

¹⁰³ Raniji ferman odredio je na godinu dana rok u kome "muslimani, koji stanuju po

varošima pored gradova, osim Beograda, mogu dobro prodati svoja dobra. Ali kako je ovaj rok priznat kao nedovoljan, njima je, u cilju izmene i određenja toga roka, dato ovlašćenje da stanuju u Srbiji još pet godina, računajući od dana objave fermana... Po isteku određenog roka, muslimani koji stanuju po varošima moraju se seliti, a oni koji su nastanjeni po predgradima, osim predgrada Beograda, moraju se povući s njihovim porodicama u unutrašnjost gradova ili na drugo mesto, tako da se ubuduće nijedan musliman ne može više nastaniti u Srbiji" – prema: Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 7.

¹⁰⁴ *Istorija Jugoslavije*, Beograd 1972, 226; upor. V. Stojančević, *Kosovsko-polimske migracije u Srbiju kneza Miloša*, Glasnik,

Etnografski institut, IX-X (1960-1961), Beograd 1961, 179-186.

¹⁰⁵ A. Aličić, *Pokret za autonomiju Bosne od 1831. do 1832. godine*, 187.

¹⁰⁶ H. Crnovršanin-N. Sadiković, *Sandžak - porobljena zemlja*, Tuzla 2001, 117.

¹⁰⁷ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 319; opšir. R. Marković, *Vojska i naoružanje Srbije kneza Miloša*, Beograd 1957.

¹⁰⁸ Opšir. R. Popović, *Toma Vučić Perišić i iseljavanje Turaka iz Podrinja*, Račanski zbornik, br. 5, Bajina Bašta 2000, 17-29; Isti, *Toma Vučić Perišić*, Beograd 2003, 64-65. Iza prognanih podrinjskih muslimana ostali su očuvani nazivi u toponomastici: Osmanovo brdo u Perućcu, Musino brdo i Vejzino polje u Višesavi, Selimov točak u Gunjcima.

¹⁰⁹ Upor. *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 123.

imanja na drugoj strani Lima. Beogradski vezir je tada obavijestio bosanskog valiju i hercegovačkog muhtesara da je sporna granica utvrđena Hatišerifom i da moraju sprečavati sukobe na njoj.¹¹⁰ Do sredine jula 1834. iseljeno je stanovništvo sela Bulje i Peći, dok je stanovništvo iz Petraca, Lonjina, Postinje, Žabljaka, Bušinje i Besarovine seljeno u Bosnu. Nakon pružanja otpora spaljena su sela Perućac, Aluge, Bučja, Kozla i Peći. Uz blagoslov kneza Miloša i Srpske pravoslavne crkve vršeno je i pokrštavanje muslimana.¹¹¹

Miloš Obrenović je izdavao uputstva lokalnim srpskim organima da muslimanska imanja isplaćuju, po potrebi, i više nego što u stvari vrijede, kao i da ih kupuju i bez tapija.¹¹² U svim mjestima gdje su muslimanske kuće paljene ili razorene, nastojalo se, prema njegovim strogim uputama, da se sačuvaju hambari i ostala imovina. On je također zabranio Srbima da nadniče. Obrenovićeve akcije izazvale su bijes kod bosanskih prvaka, kao i nezadovoljstvo na Porti: "Kad u Carigrad glas stigne, da je knez Miloš silom Turke iz podrinskih krajeva u Bosnu proterao, zameri mu se jako. Ali diplomaciji srpskoj pođe za rukom da se Porta ublaži". Miloš Obrenović je uspio da podmićivanjem osmanskih velikodostojnika izbjegne kažnjavanje i osudu.¹¹³ Mada je 1834. precizirana kao godina definitivnog iseljavanja muslimana iz selá, ipak je i nakon

toga bilo još oko 20 sela u sokolskoj nahiji iz kojih se oni nisu iselili. Ostali su i u gradu Sokolu, Malom Zvorniku i Sakaru - muhadžirskom naselju nastalom u prvoj polovini XVIII stoljeća. U međuvremenu se vraćao i izvjestan broj muslimana oko Sokola sve do 1862. godine, kada su se konačno iselili u Bosnu.¹¹⁴

Povlačenjem muslimana nakon 1830. iz šest nahija koje su date na upravu Srbima, gradski centri, poput Ražnja, Batočine, Bagrdana, Tekije, Rudnika i Brze Palanke izgubili su urbani karakter i ruralizirali se: "naseljavanjem Srba seljaka u njih postali (su) sela". Drugi su gradovi pretvoreni u palanke koje su bile neka sredina između varoši i sela.¹¹⁵ Potpuno su srušene džamije u Smederevu, Lešnici, Rudniku, Kragujevcu, Golupcu. Paraćinska džamija je pretvorena u pivnicu, a njena kibla u svinjac. U Loznici je stara drvena džamija 1860. služila kao okružno skladište baruta. U Čačku je džamija pretvorena u crkvu. Trudeći se da zemlju "ispuni stanovništvom", Miloš Obrenović je nastojao da zadrži Cigane, kako se vidi iz jednog pisma M. Zdravkoviću, kome odobrava "što je uhvatio Ciganina i Ciganku", preporučujući mu "da i u buduće svakoga, kromje Turaka, hvata i pošalje Gospodaru, koga god osete da beži iz našega pašaluka u drugi".¹¹⁶ Peštanske "Srpske narodne novine" su pisale da su srpski seljaci čeznuli za novcem i primitivno

obrađivali zemlju, koju nisu đubirili, da su šume nekontrolirano uništavali, kuće nerado gradili, a stoku tokom zime držali pod vedrim nebom.¹¹⁷

Ilija Garašanin, ministar unutrašnjih djela i predsjednik srpske vlade (1843.-1852.), stvorio je 1844. "Načertanije" - tajni, programski dokument srpske vanjske i nacionalne politike, definirajući osnovni pravac njenih zvaničnih težnji. Njegov osnovni princip je bio taj: na osnovu "istorijskog prava" podvrgnuti susjedno slavensko i srpsko stanovništvo institucijama srpske države i time od njega stvoriti jednu naciju.¹¹⁸ Na početku "Načertanija" istaknuto je da se Osmansko carstvo mora raspasti, i da se to može desiti na dva načina: ili će ono biti razdijeljeno, ili će biti "na novo sazdan od svojih hristijanskih žitelja". Kolosalna vizija Srbije ispunila je glave ljudi koji su se tiskali oko Garašanina. U Beogradu je 1848. izrađen i plan za stvaranje "Srpskog Vicekraljevstva" u Osmanskom carstvu, u čiji bi sastav ušle, sem tadašnje Srbije i Crne Gore, još i Kosovo, sjeverna Albanija, dio Makedonije, Bosna i Hercegovina. U drugoj verziji se spominjala i Bugarska.¹¹⁹

Za vlade Aleksandra Karađorđevića donekle je opao intezitet iseljavanja muslimana. Ivan Frano Jukić 1847. piše da od 849.286 stanovnika u srpskoj kneževini ima 15.161 "Turčin", te da su smješteni u Beogradu, Adakali, Kladovu, Užicama ("ima turskih

¹¹⁰ G. Šljivo, *Bosna i Hercegovina 1827-1849*, Banjaluka 1988, 214.

¹¹¹ R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 342.

¹¹² Karakteristično je to bilo sa otkupom imanja u Čupriji, gdje on svojim ljudima u februaru 1834. šalje pismo: "Vi išćete da Vam pošaljem 6.390 groša, no ja Vam šaljem 16.000 groša da što više uzmožete i iskusurite, ne samo onih 80 arnautskih udžera, nego i druge kojekakve sirotinske zgrade, makar ih i skuplje malo platiti nego što vrede, samo nek prodaju Turci i neka zadovoljni budu... i nek se čas pre s vrata tornjaju" - vidi: V. Stojančević, *Dva oružana sukoba na srpsko-turskoj granici iz vremena prve vlade kneza Miloša Obrenovića*, Istorijski časopis, knj. IV, 1952-1953, Beograd 1954, 129.

¹¹³ Upor. R. Ljušić, *Kneževina Srbija*, 322;

Ć. Rastoder, *Refleksije Hatišerifa iz novembra 1833. godine na Bosanski ejalet*, Glasnik arhiva i arhivističkog udruženja Bosne i Hercegovine, XLI/2011, Sarajevo 2011, 196-197.

¹¹⁴ G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana i Turaka iz zapadne Srbije u Bosnu 1788-1834*, 321-324.

¹¹⁵ I. Čolović, *Selo i grad u delu Tihomira Đorđevića*, Glasnik Etnografskog instituta, knj. XLIV, Beograd 1995, 26.

¹¹⁶ O. Zirojević, *Cigani*, "Helsinška povelja", br. 105-106, Beograd mart-april 2007, 54.

¹¹⁷ "Srpske narodne novine", br. 53 od 10. jula 1844; opšir. T. Đorđević, *Arhivska građa za naselja u Srbiji u vreme prve vlade kneza Miloša (1815-1839)*, Beograd 1926.

¹¹⁸ L. Vrkić, *Istorijsko nasleđe konzervativne*

političke ideje, Helsinške sveske, br. 10, Beograd 2001, 56.

¹¹⁹ Po I. Garašaninu: "Srbija mora nastojavati da od zdanija turske države samo kamen po kamen odcepljuje i prima kako bi od ovog dobrog materijala na starom i dobrom temelju starog carstva srpskog, opet veliku novu srpsku državu sagraditi i podignuti mogla"; opšir. D. Stranjaković, *Kako je postal Garašaninovo "Načertanije"*, Spomenik SKA, XCI, Beograd 1939, 77-84; M. Ekmečić, *Marginalije o srpsko-bugarskim vezama 1844-1851*, Godišnjak Društva istoričara BiH, god. XVI, Sarajevo 1965, 107; Isti, *Evropska pozadina "Načertanija" Ilije Garašanina*, Letopis Matice srpske, knj. 468, sv. 3, Novi Sad 2001, 26-268; "Danas", Beograd 24. avgust 1998.

kuća 723, duša 3.659”), Smederevu (“turskih kuća 150, duša 750”), Šapcu (“turskih kuća 270, duša 1.350”), Sokolu - gradovima gdje postoje osmanske posade, zatim u Kozli ili Kalkanu, Petercu, Bučiji, Peći, Postinju Donjem, Postinju Gornjem, Alugi, Sakaru i Malom Zvorniku, gdje su oni imali 2.649 kuća.¹²⁰ Nakon ponovnog dolaska na vlast Miloš Obrenović će još intezivnije raditi na pokretanju iseljavanja muslimana. Poduzimane su razne organizirane akcije da se oni ise. Iseljavanja su također bila motivirana brojnim političkim, psihološkim, ekonomskim i vjerskim razlozima.¹²¹ Srbi su krajem 1858. pravili planove za napad na Bosnu kod Zvornika - polazne tačke u njenom osvajanju. Saznavši za ove planove osmanske vlasti su naredile da se nadzire granica prema srpskoj kneževini, a na Drini je uspostavljen kordon. Mada nije došlo do napada, srpske ambicije nisu nestale. Srbi su tražili da se muslimani iz Malog Zvornika ise ili da priznaju srpsku vlast. Istodobno su se žalili da napadi na srpsku kneževinu započinju baš iz tog mjesta.¹²² Knez Mihailo Obrenović je 1860. započeo snažnu agitaciju protiv Porte. Reaktuelizirao

je pitanje iseljavanja muslimana iz gradova, koje je prije postavljao i knez Miloš. Kako je ono bilo povezano sa odlukama Preobraženske skupštine iz 1861. o reorganiziranju srpske narodne vojske, i sa početkom njenog intezivnijeg naoružavanja, došlo je do novih srpsko-osmanskih sporova.¹²³

U jedanaest nahija Smederevskog sandžaka muslimani su svojedobno činili 58 odsto stanovništva. U Beogradu su predstavljali četiri petine stanovništva, u Užicu su činili 96,7 odsto populacije, a 65 odsto u Pomoravlju. Po nekim srpskim izvorima u Sokolu i osam okolnih sela bilo je 1.600 muslimana, od kojih je 300 nosilo oružje; u Užicu je ova naseobina brojala 1.500-2.000 pušaka; u šabačkom gradu bilo je oko 1.000 muslimana od kojih 200 pod oružjem.¹²⁴ Srpski izvori su, pak, procjenjivali da se uoči krize 1862. u srpskoj kneževini nalazilo “oko 12.500 Turaka, od čega je skoro 3.000 bilo vojnika”. Tokom te godine bivalo je sve manje varošana a sve više nizama.¹²⁵

U Beogradu su, uz dualizam vlasti, početkom šezdesetih godina XIX stoljeća bili zategnuti odnosi između muslimana i hrišćana. Srpska masa je, u trenucima agresivnog raspoloženja, muslimanima po čaršiji skidala

čalme i obarala čepenke, a oni ih, pak, kako su ih Srbi nazivali, “batal-age” odvrćali prijetnjom da će se osvetiti i “najesti šumadijskih kokošaka”.¹²⁶ Knez Mihailo je izdao povjerljivu zapovijest da srpska policija privodi muslimane koji naprave neki prekršaj što je izazivalo njihov revolt: “Kad su srpski žandarmi poterali neke Turke koji su u Paliluli napravili neki nered, nizami turski, na Stambol kapiji silom ih otmu. Drugi još počese rano noću da zatvaraju kapiju, koja nikad ni danju ni noću nije bila zatvarana”.¹²⁷ Uzjamni srpsko-osmanski sporovi kulminirali su 1862. kada je došlo do sukoba u Beogradu koji su isprovocirali predstavnici “jedne srpske zavere” u dogovoru sa srpskom vladom, te je osmanska artiljerija iz tvrđave granatirala ovaj grad.¹²⁸ U toku sukoba neki muslimani u gradu krili su se po kućama i džamijama, odakle su pružali otpor. Srbi su “ubijali svakoga Turčina koga su sreli”.¹²⁹ Nakon slamanja ove odbrane Srbi su dio muslimana protjerali u beogradsku tvrđavu. Osmanski topnički napad na Beograd bio je za Mihaila “božji dar”, jer je potom mogao da naredi mobilizaciju i zatraži hitnu evakuciju muslimanskog stanovništva.¹³⁰ Srpska

¹²⁰ I. F. Jukić, *Putopisi i istorisko-etnografski radovi*, Sarajevo 1953, 202-206.

¹²¹ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 487-488; Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, Glasnik, br. 2, Vrhovno islamsko starješinstvo u SFRJ, Sarajevo 1979, 173-174; E. Mušović, *Muslimansko stanovništvo Srbije od pada Despotovine (1459) i njegova sudbina*, Kraljevo 1992, 125-127.

¹²² G. Šljivo, *Velike sile i susjedi prema Bosanskom ejaletu u vrijeme osnivanja konzulata (1850.-1863.)*, Stav, br. 2, Tuzla 2003, 46-47.

¹²³ S. Stanojević, *Istorija srpskog naroda*, 368-369; Č. Popov, *Građanska Evropa (1770-1871)*, II, Novi Sad 1989, 425.

¹²⁴ U jednoj narodnoj pjesmi pjeva se o Šapcu iz vremena dahija: “Šabac grade, moj veliki jade! / Kroza te se proći ne mogaše / Od Mus-age i od Halil-age, / Od srebrenih noža i pušaka, / I od njina velika jordama”.

¹²⁵ Đ. Magarašević piše u svom *Putovanju po Srbiji 1827. godine* da su muslimani u Šapcu “po većoj časti Bošnjaci, dakle

poturčeni Srbi, od kojih jedva se koji nađe da zna turski govoriti”; upor. Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, Beograd 1984, 60.

¹²⁶ Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864. godine*, 58.

¹²⁷ *Uspomene i doživljaji Dimitrija Markovića 1846-1869*, priredio D. Stranjaković, Beograd 1939, 145.

¹²⁸ M. Ekmečić, *Dugo kretanje između klanja i oranja: Istorija Srba u Novom Veku (1492-1992)*, 282.

¹²⁹ Kosta N. Hristić opisujući napade na beogradske muslimane navodi da je u jednoj tekiji živio “hodža sa ženom i kćerkom od 16-17 godina, a s njima je bilo tada onde još 4 do pet ljudi, koji su se sklonili. Naši ljudi, bečari, podstreknuti i vođeni nekim Filipom Crnogorcem ili Hercegovcem, napadnu na ovu tekiju, pokušavajući da ulazak razvale, no Turci iznutra stanu pucati i braniti se. Filip sa 3-4 naša bečara uspenje se preko zida na krov, ovaj dignu i tavanicu razvale, pa unutra uskoče. Upravnik Barlovac, spazivši ovo, odmah je poslao nekoliko

žandarma da hodžu i ostale spasu da ne izginu, no međutim je hodža ubijen, a kći mu zaklana. Bulu i one druge Turke žandarmi izvedu i u policiju dovedu i sklone” – cit. Prema: K. N. Hristić, *Zapisi starog Beograđanina*, Beograd 1989, 213; upor. F. Kanic, *Srbija*, knj. I, Beograd 1985, 42-45; Ž. Đorđević, *Čukur-Česma, 1862*, Beograd 1983, 235-240; *Uspomene i doživljaji Dimitrija Markovića 1846-1869*, 145.

¹³⁰ S. Pavlović, *Istorija Balkana*, Beograd 2001, 111. Odlazak iz Beograda uslijedio je nakon incidenta koji se sredinom juna 1862. desio na Čukur-česmi, kada su osmanski nizami ranili jednog srpskog šegrtu. K. Dimitrijević piše u “Politici ekspres” o tome “kako smo godinama učeni na pogrešnim istorijskim podacima” pa navodi “slučaj” Čukur-česme: “Značajan je podatak da 3/15 juna 1862. godine nije od turskih nizama bio ubijen nego samo teško ranjen srpski dečak-šegrt Sava Petković, kao što pokazuje njegov spomenik u Dobračinoj ulici, gde je uklesan čak i pogrešan datum zbivanja. Pravu, izvornu verziju

vlada je ovaj sukob doista i iskoristila za radikalno sređivanje spornih pitanja sa Portom, a posebice za progon muslimana iz gradova, uključujući i Beograd.¹³¹ Od polovine 1862. muslimansko stanovništvo je započelo neorganizirano, i u većim grupama, prelaziti preko Drine, u Bosnu. Privremeni smještaj su nalazili mahom u Zvorničkom kajmakamluku.¹³²

U Kanlidži, istanbulskom predgrađu, održana je u septembru 1862. međunarodna konferencija povodom rješavanja nastalih srpsko-osmanskih sporova. Uoči ove konferencije francuska i ruska vlada su sačinile sporazum o zajedničkom istupanju u korist srpskih interesa. Knez Mihailo je pisao Jovanu Ristiću, svom predstavniku na ovoj konferenciji, da insistira da se "gradovi u Srbiji poruše", dodajući: "Mrtvi uzao, koji između nas i Turaka postoji, neće se odrešiti, dokle se sa sabljom ne poseče".¹³³ Konferencija je zaključena protokolom od 12 članova, po kome se tvrđave Soko i Užice ruše, izuzimajući gradove, "Turci izlaze iz Srbije od svuda, pa i iz varoši Beograda". Porta je zadržala svoje garnizone u četiri grada: Beogradu, Smederevu,

Fetislam (Kladovo) i Šapcu. Po prvom i šestom članu zaključaka ove konferencije muslimani su se trebali iseliti "što je moguće brže". Odštetu za njihova pokretna i nepokretna imanja u Beogradu, u iznosu od devet miliona groša, trebala je Porti da isplati srpska vlada "u ime sviju naknada koje je imala da traži po protokolu Kanličke konferencije".¹³⁴ Muslimani su imali da predaju Srbima svoja groblja na čuvanje, a Srbi nisu smjeli da ruše džamije. To je ostalo tek mrtvo slovo na papiru. U Beogradu će odmah otpočeti sa rušenjem džamija, od kojih su mnoge već bile oštećene još u vremenu Karadžorđevog osvajanja grada.¹³⁵

Beograd je početkom sedme decnije imao 730 muslimanskih, tri romska i 536 nemuslimanskih domova i 519 nemuslimanskih dućana. Ukupno je imao 2.328 zgrada, od kojih 1.486 "nesrpske" i 842 srpske kuće.¹³⁶ Iz beogradske varoši je 1862. prešlo u tvrđavu više od 600 muslimana. Mnogi Srbi su tada došli lako do imanja u "okolini beogradskoj".¹³⁷ Sudeći prema procjeni izvršenih dobara u gradu je bilo malo imućnijih muslimanskih porodica i pojedinaca. Većina ih je

bila srednjeg imovnog stanja, čija je imovina vredela od 10.000 do 40.000 groša. Bojazan beogradskog muhafiza "da se ondašnji Turci ne pokažu upornim naredbama Portinim" nije imala osnova, kao ni tanana nada stanovnika da će "đaur sve da popusti, malo-pomalo, te će ići opet po starom čitapu". Nakon pojedinačnog uslijedilo je masovno iseljavanje kada je Rašid-paša stigao ferman sa odlukama Kanličke konferencije.¹³⁸ Na simpatije Evrope muslimani, prisiljeni da napuste svoje domove, nisu mogli računati iz jednostavnog razloga: Srbi su bili hrišćani, oni nisu.¹³⁹ U Beograd je već 13. septembra 1862. stigao jedan parni remorker sa dva šlepa, unajmljen za 595 carskih dukata. Pošto su prethodno u Zemunu rasprodali preostalu stoku, 17. septembra je tim prvim većim transportom otišlo dosta muslimana za Lom Palanku, odakle su pješice trebali da ići u Niš i okolna naselja. Remorker se ponovo vratio i 24. septembra je otišla grupa od 550 lica u Vidin; dva šlepa su otišla 2. oktobra, jedan sa 600 lica ponovo u Lom Palanku, a drugi sa 300 lica do Brčkog. Posljednji transport je 9. oktobra otišao u Vidin.¹⁴⁰

o tom događaju, nasuprot kraljevskom namesniku Ristiću, na osnovu zapisa svog oca Nikole, tadašnjeg ministra unutrašnjih dela, objavio je u svojim uspomenu "Zapisi starog Beograđanina" Kosta N. Hristić. Posle tog događaja usledilo je tursko bombardovanje srpske varoši kao i niz diplomatskih aktivnosti, pa se prava istina o samo povređenom ali ne i ubijenom srpskom šegrtu, morala radi viših političkih ciljeva, zataškati. Tako da su o tom slučaju pogrešno od Ristića obavješteni više od veka mnogi istoričari pogrešno pisali" - cit. prema: "Politika ekspres", Beograd 31. decembar 1994.-3. januar 1995.

¹³¹ J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, Godišnjak grada Beograda, knj. IV, Beograd 1957, 314.

¹³² G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine*, Prilozi, br. 30, Sarajevo 2001, 92-93; također vidi: Isti, *Osvrt na dileme u historiji Bosne i Hercegovine u posljednjem stoljeću osmanske uprave*, Saznanja, br. 1, Tuzla 2005, 90-91.

¹³³ Upor. Lj. Aleksić-Pejaković, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske od*

Jedrenskog mira (1829) do 1867. godine, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd 1967, 14; *Istorija srpskog naroda*, knj. V, tom I, 295; R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1953, 36-37; J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 315.

¹³⁴ Upor. N. Hristić, *Pre pedeset godina. Čukur česma, Bombardovanje Beograda 3-5. juna 1862.* (preštampano iz "Trgovačkog glasnika"), Beograd 1912, 3-85; V. Karić, *Srbija*, fototipsko izdanje iz 1887, Beograd 1997, 508-509; V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, Beograd 1983, 534; *Istorija Beograda*, knj. II, Beograd 1974, 148-150.

¹³⁵ R. Ljušić, *Istorija srpske državnosti*, II, 135; Lj. Nikić, *Džamije u Beogradu*, Godišnjak grada Beograda, knj. V, Beograd 1958, 160; opšir. H. Hadžiosmanović, *Velika Alipašina džamija u Beogradu iz 1575. godine*, Glasnik, VIS, br. 1, Sarajevo 1983; Isti, *Jedinstvena Bajram-begova džamija u Beogradu 1557-1901*, Glasnik, VIS, br. 1, Sarajevo 1984. Po Evliji Čelebiji Beograd je 1660. imao 217 mihraba i džamija. Geograf Hadži Kalfa zapisao je da ima u tom gradu 100

džamija. Joakim Vujić je 1826. zabilježio postojanje 30 džamija, većinom u lošem stanju. Hazim Šabanović će docnije prikupiti podatke o 80 džamija u Beogradu.

¹³⁶ V. Nikolić, *Turska dobra i stanovništvo u Beogradu u vreme bombardovanja 1862. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. IX-X, Beograd 1962-1963, 270.

¹³⁷ J. Dajković, *Beograd i slučaj na Čukur česmi*, 325; V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, Godišnjak grada Beograda, knj. XIV, Beograd 1967, 38-39.

¹³⁸ S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u Bosanski vilajet (1862-1867)*, Znakovi vremena, vol. 4, br. 12, Sarajevo 20001, 153-157.

¹³⁹ B. Jezernik, *Zemlja u kojoj je sve naopako: Prilozi za etnologiju Balkana*, Sarajevo 2000, 316.

¹⁴⁰ Ž. Đorđević, *Čukur-Česma*, 273. Kada se Srbija u ratu 1877.-1878. protiv Osmanskog carstva teritorijalno proširila i zadobila niški, pirotski, toplički i vranjanski okrug, odatle je izgnano etnički raznorodno muslimansko stanovništvo, među kojima i oni muhadžiri pristigli svojedobno iz Smederevskog sandžaka.

Dio prognanih beogradskih muslimana osnovao je u blizini Istanbula selo istog imena.¹⁴¹ Rašid-paša, vođa borbenih beogradskih muslimana i ljuti protivnik Miloša Obrenovića, najprije je otišao u Bosnu i službovao u Sarajevu i Mostaru, zatim je bio okružni načelnik po Tesaliji. Umro je 1882. u Istanbulu.

Osim Beograda, muslimani napuštaju i Šabac, Smederevo, Užice. Srpske vlasti su činili više neugodnosti muslimanima kako bi ih prisilile na što brže napuštanje gradova. "Prije nekoliko dana", pisao je 19. jula 1862. austrijski generalni konzul iz Sarajeva, "srpska vojska je zahtijevala od muslimanskih porodica koje su još uvijek stanovale izvan šabačke tvrđave, da se odmah smjeste u tvrđavu. Kako na to nisu pristali, onda su ih prisilili, i tom prilikom su iza sebe morali ostaviti sve što su imali".¹⁴² Iz Šapca je oko 568 muslimanskih domaćinstava protjerano u Bosnu. Iz Smedereva je 500 muslimana iz 150 kuća austrijskim parobrodom 4. novembra otišlo u Vidin.¹⁴³ Nekoliko porodica kovača protjeranih iz Ivanjice molilo je uzaludno kneza da ih ostavi jer su drugdje "majstori nepoznati", te neće imati mušterija, prilajući svjedočenja deset ivanjskih opština o svojoj lojalnosti. Ipak su i oni protjerani u Bosnu. Užice je u prvoj polovini XIX stoljeća bilo prava, i, pored Beograda, najveća "turska" varoš u Smederevskom sandžaku – "mali Carigrad" na Đetinji, grad trgovaca i zanatlija. U Karađorđevim

napadima i osvajanjima grad je svojedobno dosta stradao, a stanovništvo je izbjeglo u Bosnu. Joakim Vujić je u svom "Putešestviju" zapisao da je 1826. Užice imalo "1.200 turskih kuća, 20 džamija i 80 srpskih domova". Andreja Arčibalda Patona, engleskog putopisca, užički muselim obavijestio je 1834. da grad ima "3.500 turskih i 600 srpskih kuća".¹⁴⁴ Muslimani iz okolnih sela te 1834. iselili su se u Bosnu. Uzaludno su potraživali prihode sa svojih ostavljenih imanja, nikada ih nisu ostvarili. Ova imanja su srpski seljaci prisvajali "bez odobrenja starješina", dok su kuće paljene. U Užicu je 1844. bilo 3.697 "Turaka" i samo 707 Srba.¹⁴⁵ *Užički hroničari su pisali* da je bilo divno pogledati grad sa Tatinca i okolnih brda, "kako se po njemu bijele kule kao da su od sira. No, to je bilo do 1862. godine, a tada je odzvonilo i Turcima i gradu sa njegovim kulama".¹⁴⁶ Zbog okruženja i neprestanih, kontinuiranih srpskih pritisaka grad je polovinom XIX stoljeća izložen propadanju. Kada su saznali za događaje u Beogradu Srbi su u Užicu pokušali da zauzmu gradsku tvrđavu.¹⁴⁷ Nakon potiskivanja muslimana u tvrđavu, njihovi domovi su opljačkani. U stalnim sporovima između pravoslavaca i muslimana dočekane su i odluke konferencije u Kanlidži. Četiri dana po njenom završetku u Užicu je izbio veliki požar. Požar su izazvali Srbi – "verni ljudi", po nalogu okružnog načelnika Pavla Đelmaša, da bi optužili muslimane kao navodne podmetače i podstrekiivače sukoba.

Srpske novine su pisale da je prostor "gde bejahu krasne kuće i dućani, gde ležaše silan espap, sagoreo i izgleda kao kakvo groblje. Toliki trgovci i zanatlije ostadoše prosjaci, a mnoga sirotinja bez krova nad glavom". Požar je svojim razmjerama iznenadio i podmetače, ali je poslužio kao neophodni izgovor da se muslimani što prije isele iz Užica, shodno zaključcima konferencije u Kanlidži.¹⁴⁸ Ilija Garašanin, srpski predstavnik i Ali-beg, sa osmanske strane, potpisali su poseban ugovor da se "užički grad bez odlaganja raskopa, a delije isele u Bosnu". Već 18. septembra 1862. Užičani su upoznati sa "voljom sultana" i neminovnim odlaskom u Bosnu: "U prvi mah mučno su čuli zapovesti, a za koju nigde ni sanjali nisu da će je doživeti, ali naposljetku pokoriše se". Užičke hodže su se bunile, ali većeg odjeka nije bilo. Fatalna odluka je bila donijeta u dalekom Istanbulu, mimo njihovog znanja i volje.¹⁴⁹

Prelaz iz Užica u Bosnu određen je da bude u Krivom viru, kod Petriče, niže Bajine Bašte. Evakuacija muslimana je otpočela u grupama. Srpski predstavnici su za njeno izvođenje zatražili pomoć od rabadžija i kiridžija, kažnjavajući one koji nisu pošli, i pored poziva, u akciju "za izganjanje muslimana". Iz požeškog sreza je učestvovalo 484 lica, od kojih 348 sa konjima i 136 sa kolima. Lokalni Srbi su doveli na stotine konja da bi transport mogao da krene. Savremenik Miladin Radović je to opisivao: "Nije dugo bilo dođoše naše rabadžije iz

¹⁴¹ Iz Smederevskog sandžaka se 1862. iselilo, po nekim navodima, samo 8.000 "Turaka", dok je preostalih nekoliko desetina hiljada sačekalo da 1867. krene na seobu nakon predaje gradova Srbima – vidi: V. Nikolić-Stojančević, *Etnička, demografska i socijalno-ekonomska struktura Beograda 1867. godine*, 25.

¹⁴² G. Šlivo, *Orašje 1863.-1995.*, Orašje 2001, 19.

¹⁴³ Ž. Đorđević, Čukur-Česma, 273; također vid. H. Suljkić, *Iz prošlosti Smedereva*, Islamska misao, br. 141, Sarajevo septembar 1990.

¹⁴⁴ Upor. T. P. Vukanović, *Naselja u Srbiji*, 126-127; S. Ignjić, *Užička nahija*, Beograd 1961, 81-82; Ž. Čirić, *Staro Užice*

u zapisima, Titovo Užice 1985; H. Suljkić, *Prilog proučavanju prošlosti Užica iz osmanlijskog doba (1463-1862)*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 1, Sarajevo 1991, 42-44; M. Imamović, *Historija Bošnjaka*, Sarajevo 1997, 330.

¹⁴⁵ Upor. V. Karić, *Srbija*, 695-696; G. Lazić, *Gradnja crkve sv. Georgija u Užicu*, Međaj, br. 23-25, Titovo Užice 1990, 175; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica u Bosnu 1862.* (dalje: *Iseljavanje Muslimana iz Užica*), Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1991, 161.

¹⁴⁶ S. Kostić, *Memoarske slike prošlosti Užica (Iz "Samoukog rukopisa" Miladina Radovića)*, Užički zbornik, br. 6, Titovo Užice 1977, 322.

¹⁴⁷ F. Kanic, *Srbija*, knj. I, 590-510; Ž. Đorđević, *Srpska narodna vojska 1861-1864*, 68-69.

¹⁴⁸ Miladin Radović zapisivao je o požaru: "Najveći deo varoši prekrpio je pepeo požara, obgorele glavne i ruševine kuća. Zatrpane su i pogažene stare drvene česme na lule, nestalo je vrtova i voćnjaka, platane i jablanove opalio je požar. Pusta i otvorena zjapi velelepna Šehova džamija, i niko ne misli na turbeta, nišane i svetinje" – prema: S. Ignjić, *Užice i okolina 1862-1914* (dalje: *Užice i okolina*), Titovo Užice 1967, 18-19.

¹⁴⁹ S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23; E. Tihić, *Bosanski Šamac kroz historiju*, 42-43.

beogradskog, valjevskog i kragujevačkog okruga, njih oko 700-800, te muslimani potovariše pokretnost, pa uz pratnju naše vojske odoše u nedođin”.¹⁵⁰ Prva grupa od 400 lica iseljena je 19. septembra. Druga grupa je brojala 600 lica. Treći transport je otišao 28. septembra 1862. godine. Posljednji oproštaj od Užica napravile su mlade muslimanke ispred Bešlagića hana, okupljene u tužno kolo i uz sjetnu pjesmu. Rastanak je bio dirljiv: “sve je otišlo plačući”.¹⁵¹ Muslimani su mahom otišli ka Bosni, Sandžaku, kao i drugim dijelovima osmanske države, prema krajevima današnje Albanije i Makedonije. Kada su krenuli put Bosne, čelo kolone je bilo na Kadinjači, a “rep u varoši”. Srpska ih je vojska pratila pjevajući. “Kad se opet staneš seliti” - govorio je jedan “era” dojučerašnjim komšijama – “nemoj drugoga tražiti, no poruči meni da dođem da te opet selim”- na šta mu je muhadžir nevoljno odmahnuo: “Vala, Vlaše, kako ste počeli, mučno ćemo se i u Šamu zadržati”.¹⁵² Jedan od potomaka muhadžira opisivao je put od Užica: “Prešli smo drugog dana drinsku čupriju kod Višegrada

i domogli se bosanskih planina. I dok je stotine drugih familija zaostajalo putem, u varošima i kasabama nedaleko od Drine nadajući se valjda da će se jednoga dana moći vratiti u dragi zavičaj, naši su stari išli na zapad sve dalje i dalje, putovali su više od tri hefte, putem se odmarajući i po nekoliko dana. Htjeli su valjda uvjeriti sami sebe - da o nekom povratku u stari zavičaj ne bi trebalo ni pomišljati”.¹⁵³ Izgon muslimana iz Užica Srbe je stajao 30.588 groša. Užice je napustilo 2.917 odraslih osoba i 917 djece. Iza njih je u gradu na Đetinji ostalo 550 kuća.¹⁵⁴ Ilija Garašanin je 1. oktobra 1862. izvještavao da je Užice “već očišćeno od Turaka”.

Najveći broj muhadžira iz Užica i Sokola naselio se u krajevima istočne i sjeveroistočne Bosne. Bosanski valija odredio je da se većina muhadžira smjesti trajno u Zvorničkom kajmakamluku. U proljeće 1863. obilazio je sjeverne krajeve Bosanskog ejaleta da bi označio zemljišta za podizanje njihovih naselja. Za one koji su se iselili u Bosanski ejalet osnovano je šest kasaba: Kozluk, Brezovo Polje, Šamac, Orašje, Orahovo, Kostajnica.

Lokalne vlasti su pravile planove da dio muhadžira nasele na konfisciranim imanjima Husein-kapetana Gradaševića. Ruske diplomate iz Sarajeva su ustvrđivale da će se muhadžiri teško privići na obradu zemlje jer oni nisu bili zemljoradnici, već mahom gradsko stanovništvo.¹⁵⁵ U krajeve Zvorničkog sandžaka 1862. je prešlo oko 533 porodice sa 1.243 lica. U Tuzlu je došlo 12 porodica, u Bijeljini 23, u Brezovo polje 89, u Bosanski Šamac (Gornju Aziziju) 235, u Gračanicu 14, u Srebrenicu 22, u Donju Aziziju (Orašje) 132, i u Vlasenicu tri domaćinstva.¹⁵⁶ Zajedno sa Užičanima u Bosnu su stigle i desetine porodica Cigana iz ovog grada.¹⁵⁷ Iako je bilo u početku planova da se u Sarajevu naseli oko 100 užičkih porodica od toga se odustalo, pa se naselilo svega njih šest.¹⁵⁸ Iz Beograda se naselilo u Brčkom 15 porodica sa 36 muških članova, u Orašju 134 porodice, a u gradačaćkom srezu 25 porodica. Doseljenici iz Beograda su se bavili trgovinom i zanatima, iz Sokola zemljoradnjom i stočarstvom, a iz Šapca zanatstvom, ribarstvom i skeledžijskim poslovima.¹⁵⁹ Preseljeno

¹⁵⁰ H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 162-163.

¹⁵¹ Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 21-23; Lj. Stojanović, *Stara Užice, beleške i uspomene iz 1865-1878*, Glasnik Srpskog geografskog društva, Beograd 1922, 157-176; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 163-164; A. Musić-D. Suljić, *Izgon Muslimana iz Užica*, feljton, “Oslobođenje”, Sarajevo 30. februar - 5. mart 1991; “Glas islama”, Novi Pazar april 1998; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Kneževine Srbije u sjeveroistočnu Bosnu (1862.-1867.)*, Mak, br. 33, Novi Pazar 2003, 80-89.

¹⁵² Ž. Đorđević, Čukur-Česma, 272. Ovaj detalj, ali vezan za iseljavanje muslimana iz Niša 1878. pominje i Milan Milićević u svojoj knjizi *Kraljevina Srbija*, gdje na pitanje srpskog vojnika zašto idu, kad će Srbi za njima, muhadžiri odgovaraju: “Ako-takvo nam je kšmet. Mi ćemo napred u Šam, odakle su naši stari”. Šam je stari naziv za Damask. Ponavljanje ovakvih kazivanja, u različitim vremenskim periodima, svjedoči da su već bili stvoreni stereotipi oko onog što je pratilo progone muslimana.

¹⁵³ Upor. M. Kazazović, *Ponovo muhadžiri*,

“Preporod”, br. 3/586, Sarajevo mart 1996; H. Avdić, *Užički muslimani*, “Sandžak Bosna”, br. 28 i 29, Frankfurt/Main BRD, januar 1997.

¹⁵⁴ Opšir. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 22-23; N. Živković, *Užice 1862*, Titovo Užice 1981, 328-338; G. Škoro, *Iseljavanje Muslimana iz Užica i sokolske nahije u Bosnu 1862*, Užički zbornik, br. 12, Titovo Užice 1983, 115-148; M. Imamović, *Pregled istorije genocida nad Muslimanima u jugoslovenskim zemljama*, Glasnik, Rijaset IZ u SFRJ, br. 6, Sarajevo 1991, 680; S. Bandžović, *Iseljavanje muslimanskog stanovništva iz Užica i Sokolske nahije u Bosanski ejalet (1804.-1862.)*, Stav, br. 4-5, god. II, Tuzla 2003, 44-61.

¹⁵⁵ Opšir. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, Sarajevo 1988, 90; S. Sidki Hadžihuseinović Muvekkit, *Povijest Bosne*, II, 1106; G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine*, 94.

¹⁵⁶ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine*, Članci i građa za kulturnu istoriju istočne Bosne, knj.

II, Tuzla 1958, 74-138; S. Ignjić, *Muslimanska imanja u Užicu*, u: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, Beograd 1970, 377-378; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 166-167; Dž. Čilimković, *Tuzla u osmansko doba*, Tuzla 1996, 31-33; Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskih porodica u Tuzlu*, Glasnik, IVZ u SFRJ, br. 2, Sarajevo 1979, 174-176.

¹⁵⁷ H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 165.

¹⁵⁸ I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; M. Pelesić, *Bošnjaci na svjetskim ratištima*, Sarajevo 1996, 67-68. Francuski konzul je pisao da bi naseljavanje Užičana u Sarajevu moglo biti štetno zato što Sarajlije ne podnose došljake i što bi naseljavanjem Užičana situacija bila još više pogoršana. Ruski konzul se, pak, zalagao da se Užičani nasele u neposrednoj blizini vilajetskih vlasti i stranih konzula, a ne u unutrašnjosti.

¹⁵⁹ E. Tihić, *Protjerivanje muslimanskog stanovništva iz Beogradskog pašaluka i njegovo naseljavanje u Posavini*, u: *Bosanska Posavina - dio cjelovite Bosne i Hercegovine*, Sarajevo 1994, 156.

je 1862. i “nešto” etničkih Turaka iz Beograda i Šapca u Orašje i neka druga bosanska naselja.¹⁶⁰ Jedan dio muslimana iz Užica i Sokola naseljen je i u Bosanskoj krajini. Oni su osnovali Bosansku Kostajnicu. Dio muhadžira je naseljen i u varošici Orahovo, na putu između Bosanske Dubice i Bosanske Gradiške.¹⁶¹ Na Glasinac, planinsku visoravan, iza planine Romanije, također su se doselile neke muslimanske porodice iz Smederevskog sandžaka.¹⁶² Mnogi muhadžiri nisu krili nezadovoljstvo zbog određenih lokacija za naseljavanje. Isticani su i zahtjevi da, umjesto kuća, dobiju novac, da će se potom sami brinuti o svojoj egzistenciji.¹⁶³

Nakon odlaska muslimana iz Užica bila je, shodno srpsko-osmanskom sporazumu, formirana posebna komisija za rješavanje imovinskih sporova između muslimana i Srba, za prodaju muslimanskih imanja i likvidaciju njihovih dugova. Po nestanku muslimana otpočela je neskrivena pljačka njihove imovine. U jednom aktu užičkog načelstva stoji: “Kuće i ostale turske ograde, što su ovdje posle požara i iseljavanja Turaka zaostale, povređuju naši ljudi, više manje otkidajući i odnoseći patose, tavane, vrata itd”. Uništeni su brojni voćnjaci u okolini i samom gradu.¹⁶⁴ Iseljene muslimane zastupao je Salih-efendija nastojeći da

prodaje “komad po komad” njihove imovine, želeći time da postigne veću cijenu. Srpski predstavnici su izvještavali kako su Osmanlije tražile 95.000 dukata da bi, ubrzo, zahtjev svele samo na 13.000 dukata. Najveći broj posjeda otkupila je užička opština novcem dobijenim u zajam od Uprave fondova, kupujući glavna muslimanska imanja, naročito ona u centru grada, kao jednu cjelinu.¹⁶⁵ U izvještaju okružnog načelstva 5. oktobra 1865. godine o toku prodaje stoji: “Turci su prodali juče i danas našim ljudima još svojih placeva. Svi placevi kupljeni su tako jeftino, da bi se odmah za njih, ako ne još jedanput onoliko koliko je dato, a ono sigurno polovinu od toga dobiti moglo”.¹⁶⁶ Imućniji građani su koristili svoj uticaj da uzmu najbolje placeve. Kupovina imanja je 1867. godine okončana. Ubrzo je porušeno i preostalih sedam džamija u Užicu.¹⁶⁷

Gorku sudbinu imali su i muslimani iz grada-tvrđave Soko, u blizini Krupnja. Sokoljani su se dugo bunili, ne vjerujući da su tek tako, jednom odlukom iz Istanbula osuđeni da odu. Na svojim protestnim skupovima su, u nevjerici i očajanju, poručivali: “Mi hoćemo da nam sultan dođe u Soko pa da nam kaže pošto nas je dao Vlasima”, dodajući da oni ne priznaju cara koji ih šalje u “surgun”. Pošli su tek onda kada je srpska vojska krenula

na njih. Već 20. oktobra 1862. godine srpska štampa je pisala da “seljenje Turaka ide svom kraju. Ženskinja i sva čeljad prebačeni su u Bosnu”, kao i da se preostale familije pojedinačno odlaze. Seoba u istočnu Bosnu je zahvatila i muslimane iz azbukovačka sela: Gračanice, Aluge, Zakućana, Male, Donjeg Postenja, Peći, Laza, Kozla i Bučje.¹⁶⁸ Stanovništvo koje je 1862. napuštalo Soko nije dalo da se vrijeđa: “Ako vam je, biva, car dao da nas sa naših ognjišta krećete, nije dao da nas u obraz dirate; a obraz je poštenom čovjeku preči od samog života” - govorio je stari Husein-beg Kavarević, srpskom kapetanu Mići koji je nadgledao iseljavanje u Bosnu.¹⁶⁹

Početak 1863. godine minirane su i onesposobljene, u prisustvu ruskih i britanskih vojnih komesara, užička i sokolska tvrđava: “Vele da su Turci sagledav ruševine grada i svojih domova gorko uzdahnu i vrteći glavama rekli: “Valah biva, i da nas Padišah povrati natrag, nemamo se gde skloniti, niti rašta vraćati u Soko”.¹⁷⁰ Srpski knez Mihailo je u skupštinskoj besjedi 17. avgusta 1864. godine konstatirao: “Muslimani koji su živeli u Užicu i Sokolu, iseljeni su, a gradovi užički i sokolski porušeni su, ali ima još da se iseše Turci iz Malog Zvornika i Sakara, a ima i Kastel da se digne”.¹⁷¹ Imanja prognanika prešla su u državne ruke.¹⁷² Dok je Užice, uz naseljavanje

¹⁶⁰ M. Hadžijahić, *O manjinskim etničkim skupinama u Bosni i Hercegovini u XVI-II i XIX stoljeću, do okupacije 1878*, Prilozi, br. 18, Sarajevo 1981, 217. Oni će se, nakon 1878. iseliti iz Bosne.

¹⁶¹ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 535.

¹⁶² M. Filipović, *Glasinac*, Beograd 1950, 129; I. Pašić, *Od hajduka do četnika*, Sarajevo 2000, 44.

¹⁶³ G. Šljivo, *Naseljavanje muslimanskih prognanika (muhadžira) iz Kneževine Srbije u Zvornički kajmakamluk 1863. godine*, 99.

¹⁶⁴ Upor. S. Ignjić, *Užice i okolina*, 24; H. Suljkić, *Iseljavanje Muslimana iz Užica*, 168; S. Kostić, *Memoarske slike prošlosti Užica (Iz “samoukog rukopisa” Miladina Radovića)*, 325.

¹⁶⁵ R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, Užički zbornik, br. 9, Titovo Užice 1980, 121.

¹⁶⁶ S. Ignjić, *Užice i okolina*, 25-26; Isti, *Muslimanska imanja u Užicu*, 379.

¹⁶⁷ Kamen sa Šejhove džamije, najljepše užičke džamije je 1876. iskorišćen, između ostalog, za zidanje kafanskih nužnika. U narodu je ostalo vjerovanje da će onaj koji je srušio ovu džamiju biti proklet; opšir. R. Poznanović, *Zapisi i sećanja o starom Užicu i poslednjim užičkim džamijama*, 126-127.

¹⁶⁸ *Azbukovica*, Ljubovija 1985, 142-143; upor. S. Kulenović, *Etnički procesi na prostoru sjeveroistočne Bosne od prahistorije do danas*, Pogledi, br. 7, Tuzla 1998, 54.

¹⁶⁹ I sam ih je ovaj srpski oficir žalio, bar na riječima, da su se oni tu izrodili “i oni i njihovi dedovi i njihovi čukundedovi, nije lasno bolan, ostaviti svoju kuću, svoj zavijač i svoje ognjište” - upor. Ž. Đorđević, Čukur-Česma, 272; R. Ljušić, *Tursko nasleđe u Kneževini i Kraljevini Srbiji*, 282.

¹⁷⁰ V. Nikolić-Stojančević, *Rađevina i Jadar u neobjavljenim rukopisima Cvijićevih saradnika*, Beograd 1975, 129. Ona navodi da je u Krupnju do tada postojala džamija koju je “Antonije Ivanović, sreski načelnik i pravnik, porušio i od njenog kamena sagradio sreske hapšane za vredne Rađevčane”. Opisujući selo Baščaluci, učitelj L. Šopalović 1903. piše: “Ime Baščaluci pričaju da je došlo otuda što su u staro varoši u Loznici oko reke Šire stanovali Turci, čije su bašte bile na tom mestu gde je sad ovaj zaseok, i tu su bili veliki jabučnjaci, i kestenja je bilo dosta, pa kad su Turci isterani, onda doseljenicima Srbima nije bilo potrebno da krče šumu, već su imale gotovo zemljište sa baštama”.

¹⁷¹ L. Ranke, *Srbija i Turska u XIX veku*, 488; M. Milićević, *Kneževina Srbija*, knj. I, Beograd 1876, 611.

Srba, i dalje funkcioniralo kao gradsko središte, varoš u Sokolu nakon rušenja nije naseljavana. Soko je, zajedno sa neposrednom okolinom od 11 sela, "bio naseljen isključivo Turcima", pa je njihovim iseljavanjem prestao i život ovog grada.¹⁷³ Knez Mihailo je omogućio ostanak u gradovima samo onim muslimanima koji su pristali da se zovu Ciganima. Zbog toga su svi oni koji su htjeli opstati morali prihvatiti takvo identificiranje.¹⁷⁴

Iz srpske kneževine je, prema navodima ruskog konzulata u Sarajevu, zaključno sa 1867.-1868. prešlo u Bosnu oko 30.000 muslimana.¹⁷⁵ Dr. Radoš Ljušić smatra da su muslimani protjerani zato što nisu htjeli srpsku kneževinu prihvatiti za svoju državu, kao i zbog svoje odlučnosti da se ne pokore zakonima sekularne države, ustvrđujući kako bi, da su oni eventualno opstali, morali priznati i prihvatiti da su srpskog porijekla.¹⁷⁶ Dio prognanih muslimana 1862.-1867. naselio se na teritoriji Bijeljine, Janje, Kozluka, Zvornika, Srebrenice, Vlasenice, Brčkog, Kladnja, Tuzle, Gračanice. Osnivaju i nova naselja: Brezovačko Polje, Gornju Aziziju (Bosanski Šamac), Donju Aziziju (Orašje).¹⁷⁷ Naselja su građena sa širokim, pravim ulicama, sa prostorom za trgove, bašte i džamije. Dio muslimana iz Smedereva, Kladova i Beograda otišao je u Rumeliju, u

Vidin i Niš, dok su neki prelazili i Bosfor, nastanjujući se po Anadoliji. Svako se naseljavao tamo gdje mu je vlast određivala, što je izazivalo nezadovoljstva iseljenika, ali nisu imali izbora.¹⁷⁸ U gračaničkom kadiluku je 1863. izgrađeno 28 kuća u koje je smješteno 128 odraslih osoba sa 60 djece, mahom iz Užica, Sokola i Šapca.¹⁷⁹ U Šamac (Azizija Bala - Gornja Azizija) u ljeto 1863. došli su muhadžiri iz Beograda. U početku su stanovali pod čadorima, dok im vlast nije izgradila kuće. Već godinu dana kasnije ovaj grad je imao 350 kuća i 2.000 stanovnika. Doseljednici su među posavske muslimane unijeli smisao za trgovinu. Naročito su razvili trgovinu šljivama.¹⁸⁰ Na Drini, prema Srbiji, nastao je Kozluk. Naseljavanje je vršeno i na tačkama prema austrijskoj granici. Muhadžirima pristiglim u Orašje (Azizija Zir - Donja Azizija) pravljene su kuće srazmjerne broju članova porodice. Trgovcima i zanatlijama su podignuti dućani. Uz svaku kuću dato je po pet dunuma zemlje. Uvedena je i isplata dnevnic (jevmija) u iznosu od po jedan groš po osobi. Doseljednici su oslobođeni i vojne obaveze u narednih 20 godina, odnosno do 1882. godine.¹⁸¹ Između doseljenih muslimana i starosjedilaca - katolika i pravoslavaca, nije bilo omraze.¹⁸²

U srpskoj kneževini su ispražnjeni krajevi postali veoma primamljivi za Srbe koji pristižu sa različitih strana: sa Kosova, iz Crne Gore, Sandžaka i Bosne. Zakon o naseljavanju stranaca iz februara 1865. godine, određivao je niz povlastica za doseljenike (besplatno dobijanje zemlje, kuće, stoke i određene količine hrane, zatim oslobađanje od poreza, vojne obaveze tokom izvjesnog perioda) što je izazvalo tako masovno doseljavanje da su ubrzo bila donijeta i neka ograničenja. Pokret je zaustavljen u jesen 1865. zabranom srpske vlade "da se ne proređuje pravoslavno stanovništvo u još neoslobođenim krajevima".¹⁸³ Srpska kneževina je 1866. u popisu stanovništva postavila pitanje o narodnosti s ciljem da se za svakog stanovnika utvrdi da li je "vlaške", ciganske ili koje druge ne-srpske narodnosti. U kneževini je bilo 10,5% Vlaha, 2,1% Cigana i 0,45% pripadnika ostalih narodnosti.¹⁸⁴

Iako je srpsku kneževinu napustilo muslimansko stanovništvo, a ostala samo osmanska vojska po gradovima, ni njeno prisustvo nije bilo dugog vijeka. Nastavljeni su raznovrsne diplomatske akcije i pritisci srpske strane na Portu da i vojska napusti gradove, uz stalno isticanje da opasnost za mir ne dolazi od Srba već zbog prisutnosti osmanskih garnizona.¹⁸⁵ Porta je, opterećena brojnim

¹⁷² I. Hasan, *Iz prošlosti Loznice i njene okoline*, Islamska misao, br. 77, Sarajevo 1985, 35.

¹⁷³ J. Nešković, *Tvrđave oslobođene od Turaka - Smederevo, Šabac, Kladovo, Užice, Soko*, u: *Oslobođenje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, 561.

¹⁷⁴ Ti tzv. *Bijeli Cigani* naseljeni u Šapcu, Loznici, Krupnju, Ljuboviji, Malom Zvorniku i još nekim mjestima pored Drine, došli su iz Bosne, iako su mnogi tvrdili da su zapravo starosjedinci, da su govorili samo "srpski jezik i to zanoseći pomalo na bosanski"; upor. T. Dorđević, *Naš narodni život*, knj. 2, Beograd 1984 298; H. Jusufspahić, *Istočna dijaspora*, Glasnik, VIS u SFRJ, god. XLII, Sarajevo januar-februar 1979, 293.

¹⁷⁵ Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 91; M. Pelešić, *Pogovor*, u: P. J. Cohen, *Srpski tajni rat. Propaganda i manipulacija historijom*, Sarajevo 1996, 260.

¹⁷⁶ R. Ljušić, *Suze sultana Sulejmana Drugog*, "Politika", Beograd 6. februar 1993. Krajem XX stoljeća srpski seljaci oko Rudnika i Gornjeg Milanovca još su šaptom pominjali velika "turska groblja" zatrpama prilikom izgradnje Ibarske magistrale; opšir. J. Vučićević, *Tajna turskih grobova*, "Glas javnosti", Beograd 14. decembar 2000.

¹⁷⁷ Upor. I. Tepić, *Bosna i Hercegovina u ruskim izvorima 1856-1878*, 90-91. Dio ovih muhadžira i njihovih potomaka napustiće Bosnu nakon 1878. i austro-ugarske okupacije, odlazeći put raznih krajeva Osmanskog carstva.

¹⁷⁸ Š. Hodžić, *Doseljavanje muslimanskog stanovništva u Tuzlu*, 176.

¹⁷⁹ Š. Hodžić, *Migracije muslimanskog stanovništva iz Srbije u sjeveroistočnu Bosnu između 1788-1862. godine*, 140; G. Šljivo, *Gračanica u vrijeme nemira u Zvorničkom sandžaku*, Gračanički

glasnik, br. 10, Gračanica 2000, 34.

¹⁸⁰ J. Dedić, *Hercegovina i Hercegovci*, Beograd 2000, 66.

¹⁸¹ M. Hadžijahić, *Porijeklo bosanskih Muslimana*, Sarajevo 1990, 123, nap. 14. Porta je još 1857. izdala zakon koji je porodicama muhadžira obećavao zemlju, oslobađanje od poreza i od služenje vojnog roka od šest do dvanaest godina, u ovisnosti od mjesta naseljavanja - vidi: F. Žoržon, *Posljednji trzaji (1878-1908)*, u: *Istorija Osmanskog carstva*, Beograd 2002, 589, 633.

¹⁸² G. Šljivo, *Orašje 1863.-1995*, 241.

¹⁸³ R. Petrović, *Migracije u Jugoslaviji*, Beograd 1987, 10.

¹⁸⁴ Po popisu iz 1874. u kneževini je bilo 1.003.900 stanovnika. Od toga tek 140 muslimanskih porodica u Malom Zvorniku i Sakaru - vidi: I. Hasan, *Islamski spomenici u Malom Zvorniku*, Islamska misao, br. 46, Sarajevo oktobar 1982.

¹⁸⁵ S. Jovanović, *Sabrana dela*, tom III, 447.

problemima, prisiljavana na politiku stalnih ustupaka, što je, konačno, dovelo i do ispunjenja srpskih ciljeva. Sultan je 1867. izdao ferman o predaji Beograda, Smedereva, Šapca i Kladova Srbima. Ali Riza-paša, posljednji osmanski komandant beogradske tvrđave, simbolično je 24. aprila 1867. predao knezu Mihailu "na kadifenom jastučiću" ključeve Šapca, Beograda, Smedereva i Kladova koje je sultan "povjerio" na "čuvanje" knezu.¹⁸⁶ Dan kasnije Ali Riza-paša je napustio Beograd sa posljednjim odredom osmanske vojske.¹⁸⁷ Tim povodom su beogradske novine pisale: "Tako, dakle, svršismo konačno rastanak naš s Turcima na današnjem, pameti dostojnom danu, na kome u celoj Srbiji više nema ni jednog Turčina".¹⁸⁸ Na Kalemegdanu je, pored sultanove, postavljena i srpska zastava.¹⁸⁹ Te 1867. definitivno se brišu posljednji tragovi "turskog gospodstva u Srbiji".¹⁹⁰ Nastupilo je doba frontalnog uništavanja tragova jedne višestoljetne kulture i obilježja "bezgrobno" naroda koji joj je pripadao. Sa izmjenom strukture stanovništva, otpočele su promjene i življenja i običaja. Savremenici će uočavati da se turski jezik više ne čuje nigdje, grčki vrlo rijetko, a "srpski se čisti i ispravlja svaki dan. Kuće, dućani, zanati, odelo i običaji, sve se to udešava prema onom što se vidi na zapadu, na ime, u najbližem susjedstvu".¹⁹¹ Rovinski je 1868.-1869. putujući

srpskom kneževinom primjetio da ima kod Srba "mnogo netrpeljivosti prema svemu stranom", govoreći dalje o protjerivanju muslimana, o propadanju posljednjih džamija u Beogradu i zatiranju tragova islamsko-orijentalne kulture.¹⁹² Mnoge umjetnički isklesane nadgrobnne ploče i nadgrobnni kamenovi sa turbanom uzidavani su u novogradnje, "koje su brzo nicalo između porušenih turskih kuća ili su neposredno dograđivane na njima... većina šadrvana, među njima, na žalost, i neki vrlo lepi, sa turskim natpisima u kamenu, nestala je u dugotrajnoj borbi s ljudskom nerazumnošću i destruktivnošću".¹⁹³ Kanitz je 1887. u Beogradu od nekada brojnih džamija zatekao tek "Bajrakli džamiju", koju je još 1690. podigao sultan Sulejman III, izbijenih vrata i prozora.

Historija stvaranja država na Balkanu je historija secesionizma i ekspanzije, otcjepljenja iz višenacionalnih država uz pretenzije ka velikonacionalističkoj zamisli. Taj proces je vodio preko rušenja osmanskog političkog poretka, njegovog socijalnog i kulturnog nasljeđa, kao i vjerskih i etničkih čišćenja pri čemu su predstavnici drugačijih kulturnih, etničkih i vjerskih grupacija tretirani kao prijetnja sopstvenoj stabilnosti i samostalnosti.¹⁹⁴ U balkanskom etničkom kaleidoskopu načelo nacionalnosti bilo je recept za nasilje.

Nacionalne države su nastajale na razvalinama Osmanskog carstva, putem "vjerskih i etničkih čišćenja" - eufemizma kojim se prikriva genocid, progona "nepoželjnog stanovništva", posebno muslimana. Oni su smatrani jednim od nepoželjnih segmenata osmanskog nasljeđa. Trend ka njihovom protjerivanju prisutan je u cijeloj historiji balkanskih država u XIX stoljeću. One su težile rješenjima da eliminiiraju, a ne da reguliraju "muslimansko pitanje".

Svi narodi imaju memorisane različite priče i datume. Historija Balkana nije potpuna, niti se može tumačiti bez izučavanja i uvažavanja udesa muslimana čiji je brutalni progon sa tog prostora započeo još krajem XVII stoljeća. Legitimnu sliku te prošlosti čini i ono što o njoj misle i muslimani. Bez racionalnih rekonstruiranja svih dionica prošlosti nemoguće je istražiti i shvatiti historiju Balkana, naroda koji tu žive. Ta historija je, pak, u većini nacionalnih historiografija, mahom prezentirana uz minimiziranje i marginaliziranje muslimanske komponente. Oskudna znanja i odsustvo želje da se to stanje prevaziđe posljedica je rasističkog stava u tim limitiranim historiografijama koje su nastojale da "zaborave" sve ono što nije išlo u prilog "slavi" nacionalne historije. "Turski jaram" je tu, poput neke vrste historijske indulgencije, nešto što unaprijed daje

¹⁸⁶ "Ja sam sada za shodno našao, da se uprava označenih gradova tebi (knezu - prim. S. B.), i srpskoj vojsci poveri, s tim, da se pored moje carske zastave, vije i srpska zastava... Obznajući ovo rešenje kojim se uprava tih gradova na označeni način tebi poverava, pridodajem, da se ima prethodno iskati od moje vlade saizvoljenje, kad bi se imala na njima preduzeti kakova preinačenja" - upor. *Uspomene i doživljaji Dimitrija Marinkovića 1846-1869*, 174.

¹⁸⁷ Ali Riza-paša, porijeklom iz stare aristokratske istanbulske porodice, školovan je u Parizu. Govorio je francuski, njemački, engleski i bosanski jezik. Njegova žena, Mejra, porijeklom Grkinja također je bila obrazovana i poznata po organizaciji raskošnih prijema za žene i kćerke uglednijih Beograđana, akreditiranih

konzula, austrijskih oficira iz zemunskog, pančevačkog i petrovaradinskog garnizona. Poleksija Dimitrijević-Stošić je o tome pisala: "Zar nas Turci haraše, klaše i vešaše vekovima, a naše prve gospođe klanjaju se pašinici i s njom lumpuju kao belosvetske ženske. Gospođe adamskog kolena, a pašinici gavazi ih noću po mahalama prate kao da su bečaruše. Ovaj svet beli u crno se okrenulo, okrenule ga srpske gospođe" - cit. prema: "Duga", br. 1698, Beograd 15-28. avgust 1998.

¹⁸⁸ R. Novaković, *Bombardovanje Beograda 1862*, Beograd 1952, 41.

¹⁸⁹ Sultanova zastava je skinuta 20. juna 1876. kada su Srbija i Crna Gora, kao vazalne kneževine, ušle u rat sa osmanskom državom; upor. Lj. Aleksić-Pejačević, *Beograd u odnosima između velikih sila i Turske*, 18-19; J. Malićević, *Istorija*

predaje turskih gradova u Srbiji srpskoj vladi 1867. godine, u: *Oslobađanje gradova u Srbiji od Turaka 1862-1867*, 248; *Istorija Beograda*, II, 153.

¹⁹⁰ V. Čubrilović, *Odabrani istorijski radovi*, 543-545; H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 164.

¹⁹¹ UM. Teodosijević, *Poznavaooci turskog jezika kod Srba*, 53.

¹⁹² M. Karaulac, *Laž nacionalnih mitova*, "Vreme", br. 415, Beograd 3. oktobar 1998.

¹⁹³ F. Kanic, *Srbija*, I, 52-53. U jednoj bolje stojećoj kući na Dorćolu neki kafedžija je, navodi Kanic, otvorio firmu sa natpisom "Kod dve bule".

¹⁹⁴ T. Kuljić, *Prevladavanje prošlosti: uzroci i pravci promene slike istorije krajem XX veka*, Beograd 2002, 467; S. Bandžović, *Balkan i historiografski stereotipi*, Beharistan, br. 7-8, Sarajevo 2002, 179-201.

opravdanje za bilo koji postupak “nacije”, nešto što je apriorna amnestija. U širim naučnim krugovima postoji i otpor prema propitivanju određenih tema, pošto im odgovara postojeća, konzervirana slika. Vrijednost historiografije se ogleda i kroz to šta nije proučila Muslimani nisu “miljenici” balkanske i evropske historiografije. Mitologizirana historija je duboko utkana u balkansku zbilju. “Turci” su dugo bili kostur balkanskih “oslobodilačkih mitova” i kolektivnog pamćenja koje je uticalo i na niz nacionalnih historiografija. One se teško oslobađaju gvozdениh zagrljaja, gdje “mit ima moćniju snagu optužbi nego istorijska istina” (M. Ekmečić). Čini se, piše dr. Dubravka Stojanović, da “kada bi nam neko “uzeo” “Turke”, bili bismo prinuđeni da se suočimo sa samima sobom i sa sopstvenim propustima”.¹⁹⁵ Problematično je pisati o “oslobodjenju”, ako “oslobodilac”,

“oslobodjenome” oduzima slobodu, ili mu nameće svoju verziju “slobode”.¹⁹⁶ Kod onih koji vrše progone oduvijek postoji “prirodna potreba” za poricanjem zločina, da svoje nedjelo svedu u “podnošljive” numeričke granice. Oni koji su proganjali i istrebljivali pojedine narode ne mogu biti jedini i isključivi izvori za proučavanje historije tih istih naroda. Istraživanja izbjeglištva i progonstva su usko povezana sa problemima ljudskih prava, nacionalizma, genocida i etnocida. To pitanje nema samo humanitarnu, već i političku, pravnu i moralnu dimenziju.¹⁹⁷ Pojava progonstva i iseljništva je tragična za pojedince ali i za narod u cjelini.¹⁹⁸

Historija je višeznačan proces. Istraživanje višestoljetne, kontinuirane muhadžirske drame na Balkanu, otkriva skoro zaboravljeni svijet individualnih i porodičnih sudbina, svijet borbe za opstanak, sadržajnu

prošlost mnogih mjesta, u kojima su s izgonom muslimana brisani tragovi njihovog postojanja. Sudbinu pojedinih muslimanskih zajednica na Balkanu ne treba promatrati izolirano, već i u kontekstu udesa i drugih muslimanskih zajednica. Mnogobrojni historijski procesi i zbivanja prevazilaze lokalne okvire i regionalne granice. Protjerivanja i iseljavanja muslimana uticala su na tektonske promjene etničko-vjerske strukture Balkana. I istraživanje ove višestoljetne, višegeneracijske muhadžirske drame ostaće “trajan napor”, uvijek “napor u toku” kojom se ne nazire kraj.

* Tekst objavljen u: *Naseljavanje muhadžira iz Srbije u Bosnu*. Zbornik radova sa okruglog stola “150 godina od naseljavanja muhadžira iz Srbije u Bosnu”. Ur. Aladin Husić. Sarajevo, 2012.

¹⁹⁵ D. Stojanović, *U ogledalu “drugih”*, u: *Novosti iz prošlosti: znanje, neznanje, upotreba i zloupotreba istorije*, Beograd 2010, 27-28; opšir. vidi: K. Rot, *Kako izaći na kraj s prošlošću*, u: *Slike u glavama. Ogleđi o narodnoj kulturi u jugoistočnoj Evropi*, Beograd 2000, 195-197; *Imaginarni Turčin*, ured. B. Jezernik, Beograd 2010.

¹⁹⁶ H. Zundhausen, *Istorija Srbije od 19. do 21. veka*, 26.

¹⁹⁷ Opšir. *Izbeglice – žrtve etničkog*

inženjeringa, priredio Boris Delić, Beograd 2004. Jedna izbjeglica je svojedobno napisala da ljudi koji su nasiljem protjerani iz svog doma “neće više nigdje naći smiraja ni spasa, lutaće do svoje smrti kao uklete duše između pustih zemaljskih odredišta” – vidi: “Oslobodjenje”, Sarajevo 15. april 2010, 30.

¹⁹⁸ Simon Vejl je u studiji *Potreba za korenima* jasno pokazala da su rasni i etnički projekti, koji dovode do masovnog izbjeglištva, u osnovi usmjereni

na slamanje čovjeka, ljudske duše. Ne postoji samo ljudski život kao takav, on uvijek podrazumijeva određen okvir da bi imao smisla. Izbjeglištvo je jedan od najsnažnijih načina da se taj okvir ukine i čovjek slomi, jer kako Vejl navodi: “Imati korjene je možda najvažnija i najmanje shvaćena potreba ljudske duše” - prema: Ž. Korać, *Izbeglištvo i čovekova potreba za ukorenjenošću*, “Odgovor”, br. 169, Beograd 15. januar 1998.

ز-ج-وملا

المسلمون في سنجق سميديريفو: التهجير واللجوء (٤٠٨١ ٢٦٨١)

صافيت بانجوفيتش

كان السكان المسلمون في سنجق سميديريفو، منذ أواخر القرن السابع عشر الميلادي، يتعرضون إلى أشكال متكررة من المعاناة وانعدام الأمن، والتشريد، والإفقار، والأوبئة، فضلاً عن الكثير من التحديات الوجودية الأخرى. ولا يوجد دراسات علمية كثيرة تتحدث عن هذه الفئة الكثيرة العدد في الماضي، وعن الخسائر والمصائب التي لحقت بها في كفاحها الطويل من أجل البقاء. لذا فإن التكتّم على تلك الأحداث يساوي في القسوة المأساة ذاتها. فقد شهدت العقود الستة الأولى من القرن الميلادي التاسع عشر، وتحت تأثير عدد من العوامل العسكرية والسياسية الداخلية والخارجية، حدوث عدة هجرات جماعية لمسلمي هذا السنجق في شتى الاتجاهات داخل الدولة العثمانية، ووصل جزء لا بأس به منهم إلى آيالة البوسنة. كما حدثت هجرة كبيرة

Summary

MUSLIMS IN SMEDEREVO SANDZAK:
PERSECUTIONS AND ASYLUMS
(1804-1862)

Safet Bandžović

The Muslim population of Smederevo sandjak was since the end of the 17th century very often a subject of tribulation, persecutions, pauperization, pandemics and numerous other existential trials. Not much has been written about the losses and traumatic experiences of this once a large community in their struggle for survival. Being silent about this tragedy is even a bigger tragedy in itself. During the first six decades of the 19th century as a result of a number of inner as well as foreign military-political factors mass emigration of Muslims from this sandzak took place in different directions within the Ottoman state mainly towards Bosanski ejalet. One big migration took place after Serbian uprising in 1804 that was

للمسلمين بعد نشوب العصيان الصربي سنة ١٠٨١٤ حيث تعرض المسلمون إلى حملة تهجير شاملة، وبعد القضاء على ذلك العصيان في سنة ٣١٨١٤ عاد جزء منهم إلى ديارهم المنهوبة. وقد أدت عملية بناء الدولة الصربية في منطقة سنجق سميدريفو إلى المزيد من تهجير المسلمين وترحيلهم، بعد إكراههم على التنازل عن ممتلكاتهم مقابل أثمان زهيدة أو حتى بدون مقابل، وذلك بموافقة من السلطات العثمانية المركزية. وشملت حملة الهجرة الجديدة بين عامي ١٣٨١-١٣٨١٤ السكان القرويين، وتلتها الحملة النهائية في عام ٢٦٨١ التي شملت سكان المدن. ولم يسلم من ذلك التهجير سوى جزء من المسلمين العجبر. وقد تعرضت المناطق التي رحل عنها المسلمون إلى تدمير كافة المعالم الثقافية والتاريخية التي تدل على وجودهم فيها لقرون طويلة حيث كانوا يشكلون أغلبية السكان. ويجب النظر إلى عملية طمس الهوية العثمانية وإلى كافة الأحداث المفصلية في ماضي شبه جزيرة البلقان، من جهات متعددة ومن مواقع شعوبه كلها.

الكلمات الرئيسية: سنجق سميدريفو، المسلمون، التهجير، المهاجرون، طمس الهوية العثمانية.

followed by a general persecution of Muslims. After the uprising was crushed in 1813, some had returned to their devastated homes. The process of creation Serbian nation in the territory of Smederevo sanjak will bring about further marginalisation and finally disappearance of Muslim population. They were forced to relinquish their property for very small or without any compensation and with the consent of the Ottoman government, leave their homes. Between 1830 and 1834 mass migration of rural population took place and the next end the final in 1862 the mass migration of urban population. The only Muslim population partially spared were Gipsy Muslims. Cultural monuments left behind the persecuted Muslims were demolished and all the traces of centuries of their existence there as the majority population were wiped out. The process of de-Ottomanization and all the crucial events in the history of the Balkans must be considered from the viewpoint of all its nations respectively.

Key words: Smederevo sandjak, Muslims, persecutions, emigrants, de-Ottomanization